

4. Переголосування другого туру президентських виборів 26 грудня 2004 року

ВАЛЕРІЙ ХМЕЛЬКО

Участь у голосуванні та електоральні преференції виборців основних демографічних категорій і великих регіонів у переголосуванні другого туру президентських виборів 2004 року

Розглянемо, по-перше, за якими соціально-демографічними параметрами відрізнялися, за даними екзит-полу, ті виборці, що взяли участь у переголосуванні другого туру президентських виборів – дієвий електорат, з одного боку, і потенційний електорат – усі громадяни України віком від 18 років, – з другого. По-друге, за цими ж даними розглянемо, як відрізнялися електоральні уподобання тих соціально-демографічних категорій виборців, що були зафіксовані в екзит-полові під час цього голосування.

У таблиці 1 наведено цифри розподілу за соціально-демографічними характеристиками (у першому стовпчику) населення України у віці від 18 років за даними перепису та ЦВК (регіональний розподіл) та (у другому стовпчику) – тієї частини виборців, що взяли участь у переголосуванні другого туру цих виборів.

Таблиця 1

Розподіл за соціально-демографічними характеристиками потенційних і дієвих електоратів 26 грудня 2004 року (%)

Соціально-демографічні характеристики електоратів	Населення віком від 18 років	Дієвий електорат (дані екзит-полу) <i>N</i> = 28 746	Різниця (2) – (1)
	1	2	3
<i>Гендерні (статеві) категорії</i>			
Чоловіки	45.0	46.1	+ 1.1
Жінки	55.0	53.9	– 1.1
Разом	100.0	100,0	

<i>Вікові категорії</i>			
18–29 років	22.2	20.3	– 1.9
30–39 років	17.4	18.7	+ 1.3
40–49 років	19.2	21.8	+ 2.6
50–59 років	13.9	19.6	+ 5.7
60 років і більше	27.2	19.7	– 7.5
Разом	100.0	100,0	
<i>Поселенські категорії</i>			
Жителі міст	67.8	68.1	+ 0.3*
Жителі сіл	32.2	31.9	– 0.3*
Разом	100.0	100,0	
<i>Регіони¹</i>			
Західний регіон	22.3	23.1	+ 0.8
Центральний регіон	29.9	29.5	– 0.4*
Південний регіон	26.5	24.7	– 1.8
Східний регіон	21.3	22.7	+ 1.4
Разом	100,0	100,0	

* Різниця статистично незначуща на рівні $p < 0,05$; всі інші величини різниць у стовпчику 3 статистично значущі на рівні $p < 0,01$.

Порівняння наведених в таблиці 1 часток, які на цих виборах склали аналогічні демографічні категорії серед потенційного і дієвого електоратів цього туру голосування, свідчить:

- про значно підвищену відносну електоральну активність виборців віком від 50 до 60 років (частка в дієвому електораті в 1,4 раза більша, ніж у потенційному);
- про помітно більшу відносну електоральну активність виборців у віці 40–49 і 30–39 років та жителів Східного регіону (частка в дієвому електораті в 1,1 раза більша, ніж у потенційному);
- про дещо підвищену відносну електоральну активність чоловіків та жителів Західного регіону.

З іншого боку, ці самі дані свідчать:

- про значно знижену відносну електоральну активність виборців віком від 60 років і більше (частка в дієвому електораті в 1,4 раза менша, ніж у потенційному);
- про помітно знижену (майже в 1,1 раза) відносну електоральну активність молоді (віком до 30 років) та жителів Південного регіону;
- та про дещо меншу відносну електоральну активність жінок.

Розглянемо тепер електоральні схильності до кандидатів останнього туру виборів – В.Ющенко та В.Януковича – серед тих соціально-

демографічних категорій громадян, що їх було зафіксовано під час екзит-полу, – гендерних, вікових, освітніх, етнічних, поселенських і регіонально-територіальних.

Розподіл голосів у «третьому» турі серед гендерних категорій (див. табл. 2) засвідчує, що лише за частками тих, хто не підтримав жодного з кандидатів, статистично значущих відмінностей між виборцями різних статей не було. Електоральні ж преференції чоловіків і жінок стосовно кожного з кандидатів помітно відрізнялися. У В.Ющенка прихильників серед чоловіків було більше, ніж серед жінок, на 5,3%, а у В.Януковича – на 5,6% менше (відмінності статистично значущі на рівні $p < 0,01$).

Таблиця 2

Розподіл голосів за гендерними категоріями виборців (%)

	Чисельність опитаних	За В.Ющенка	За В.Януковича	Проти обох	Разом
Усі респонденти обох статей*	28746	56.6	41.0	2.4	100.0
Чоловіки	13016	59.6	37.9	2.5	100.0
Жінки	15229	54.3	43.5	2.2	100.0

* 501 респондент не вказав в анкеті свою стать.

Отож, якщо серед чоловіків прихильників В.Ющенка було більше, ніж прихильників В.Януковича на 21,7%, то серед жінок – лише на 10,8%, а саме – на 10,9% менше. Ця різниця між преференціями чоловіків і жінок у виборі між В. Ющенком і В. Януковичем не була однаковою для різних вікових категорій (див. табл. 3). Так у найстаршій віковій категорії (від 60 років і старше) чоловіки віддали за В.Ющенка на 17,5% більше голосів, ніж за Януковича, а жінки – тільки на 1,7%, тобто на 15,8% менше; серед виборців віком від 50 до 59 років відповідна різниця у голосуванні чоловіків і жінок за В. Ющенка і В. Януковича становила 12,3% (18,6% – 6,3%); серед виборців віком від 40 до 49 років – 11,4% (25,3% – 13,9%); серед виборців віком від 30 до 39 років – 8,1% (26,0% – 17,9%); а серед наймолодшої категорії виборців (віком до 30 років) – лише 5,7% (20,7% – 15,0%). Але навіть для наймолодшої категорії виборців різниця у голосуванні чоловіків і жінок за В. Ющенка і В. Януковича з високою імовірністю була статистично значущою (на рівні $p < 0,033$).

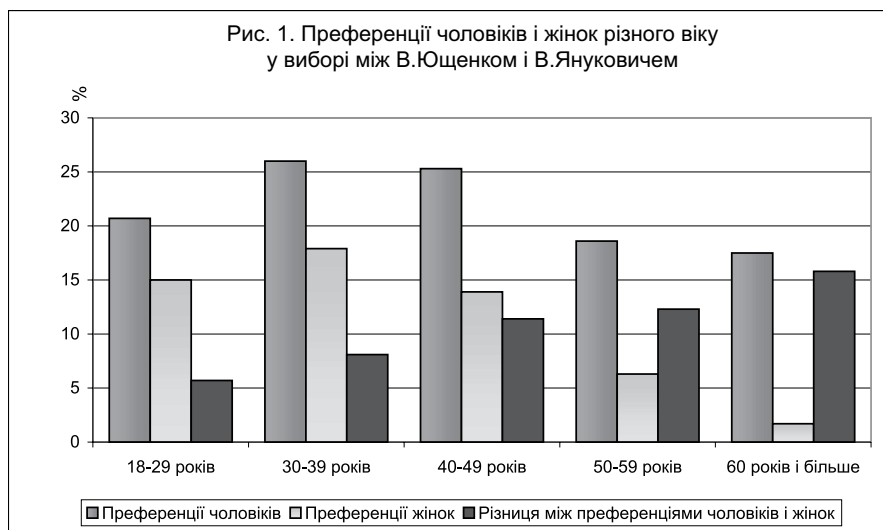
Таблиця 3

Розподіл голосів чоловіків і жінок серед п'яти вікових категорій виборців* (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Ющенко	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Віком 18–29 років</i>					
Чоловіки	2792	58.8	38.1	3.1	100.0
Жінки	2946	56.0	41.0	3.1	100.0
<i>Віком 30–39 років</i>					
Чоловіки	2450	61.7	35.7	2.7	100.0
Жінки	2827	57.6	39.7	2.6	100.0
<i>Віком 40–49 років</i>					
Чоловіки	2897	61.6	36.3	2.1	100.0
Жінки	3226	55.7	41.8	2.5	100.0
<i>Віком 50–59 років</i>					
Чоловіки	2419	58.1	39.5	2.5	100.0
Жінки	3080	52.1	45.9	2.0	100.0
<i>Віком 60 років і більше</i>					
Чоловіки	2421	57.8	40.3	1.9	100.0
Жінки	3115	50.3	48.6	1.1	100.0

* 667 респондентів не вказали в анкеті свою стать або вік.

Отже, дані екзит-полу щодо переголосування другого туру президентських виборів переконливо свідчать: чим старше виборці, тим різниця у розподілі голосів чоловіків і жінок між В. Ющенком і В. Януковичем була більшою, і навпаки – чим молодші виборці, тим ця різниця була меншою (див. рис. 1).

Різниці між перевагами чоловіків і жінок у виборі між В. Ющенком і В. Януковичем не були однаковими і для виборців з різними рівнями освіти, хоча і меншою мірою, ніж серед виборців різних вікових категорій (див. табл. 4). Причому для виборців усіх рівнів освіти різниця у голосуванні чоловіків і жінок за В. Ющенка і В. Януковича з високою імовірністю була статистично значущою (на рівні $p < 0,01$).

Таблиця 4

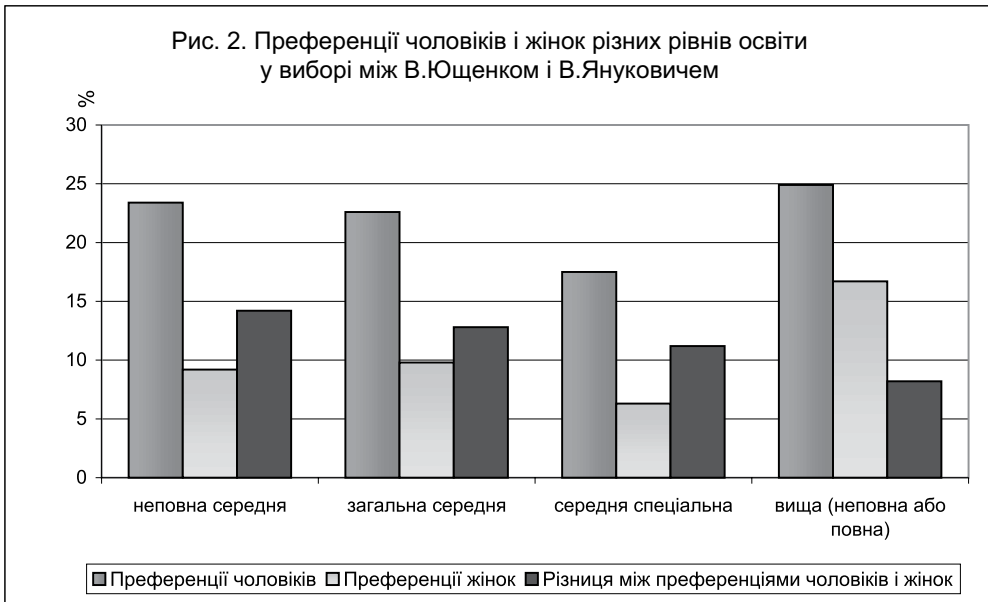
Розподіл голосів чоловіків і жінок серед виборців чотирьох рівнів освіти * (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Ющенка	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>З неповною середньою освітою</i>					
Чоловіки	1355	60.8	37.4	1.7	100.0
Жінки	1609	53.8	44.6	1.6	100.0
<i>Із загальною середньою освітою</i>					
Чоловіки	3046	60.1	37.5	2.4	100.0
Жінки	3080	53.7	43.9	2.3	100.0
<i>Із середньою спеціальною освітою</i>					
Чоловіки	4549	57.7	40.2	2.1	100.0
Жінки	5610	52.1	45.8	2.1	100.0
<i>З вищою освітою</i>					
Чоловіки	3949	60.9	36.0	3.1	100.0
Жінки	4806	57.1	40.4	2.5	100.0

* 742 респонденти не відмітили в анкеті свою стать або рівень освіти.

Так, виборці з неповною середньою освітою чоловічої статі віддали за В.Ющенка на 23,4% більше голосів, ніж за Януковича, а жіночої – тільки на 9,2% більше, тобто на 14,2% менше; серед виборців із загальною середньою освітою відповідна різниця у голосуванні чоловіків і жінок за В. Ющенка і В. Януковича становила **12,8%** (22,6% – 9,8%); серед виборців з середньою спеціальною освітою – **11,2%** (17,5% – 6,3%); серед виборців із вищою освітою – **8,2%** (24,9% – 16,7%).

Отже, дані екзит-полу стосовно переголосування другого туру президентських виборів свідчать ще й про таке: чим освіченіші виборці, тим різниця у розподілі голосів чоловіків і жінок між В. Ющенком і В. Януковичем була меншою; і навпаки – чим нижчий рівень освіти виборців, тим ця різниця була більшою (див. рис. 2).

Таким чином, хоча співвідношення голосів, що їх чоловіки і жінки віддали В.Ющенку і В.Януковичу, залежало від їхнього віку і рівня освіти, втім в усіх вікових категоріях і за всіма рівнями освіти чоловіки віддавали перевагу В. Ющенку частіше, ніж жінки. З цього логічно випливає висновок, що в результаті усієї передвиборної боротьби чоловіки виявилися більше, ніж жінки, сприйнятливими до позиції В. Ющенка і його команди. Жінки ж виявилися більш сприйнятливими до пропаганди, яку вели тодішні владні і провладні політичні сили проти В.Ющенка і на підтримку В.Януковича.

Але так було не в усій Україні. В Західному і Центральному регіонах частка голосів, яку віддали В. Ющенку чоловіки, перевищувала відповідну частку жіночих голосів менше ніж на один відсоток – на 0,3% та на 0,9%, відповідно. За статистичними критеріями ці відмінності вельми незначущі (на рівні, відповідно, $p > 0,62$ та $p > 0,27$). Отже, у Північно-Західній частині України жінки фактично так само мало були сприйнятливі до пропаганди за В. Януковича і проти В. Ющенка, як і чоловіки (див. табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл голосів за гендерними категоріями виборців у чотирьох частинах України (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Ющенко	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Західний регіон</i>					
Чоловіки	3170	92.1	6.8	1.1	100.0
Жінки	3371	91.8	7.3	0.9	100.0
<i>Центральний регіон</i>					
Чоловіки	3948	82.4	14.8	2.8	100.0
Жінки	4349	81.5	15.7	2.8	100.0
<i>Південний регіон</i>					
Чоловіки	3081	36.2	60.5	3.2	100.0
Жінки	3865	30.2	66.7	3.1	100.0
<i>Східний регіон</i>					
Чоловіки	2768	16.0	81.4	2.6	100.0
Жінки	3597	12.1	86.0	1.9	100.0

Інакша ситуація склалася у Південно-Східній частині України. Так у Південному регіоні жінки віддали В. Ющенку в 1,2 раза меншу частку голосів, ніж чоловіки: 30,2% проти 36,2%, а в Східному регіоні – майже на третину менше: 12,1% проти 16,0% (обидві різниці статистично значущі на рівні $p < 0,01$). В цій частині України жінки явно були помітно сприйнятливішими, ніж чоловіки, до позиції В. Януковича та/або до пропаганди проти В.Ющенко. В той же час детальніший аналіз показав, що не всі жінки Південно-Східної частини України віддавали В. Януковичу більшу перевагу, ніж чоловіки. Частки голосів, що їх сільські жінки цієї частини України віддали і В. Ющенку, і В. Януковичу, дуже мало відрізняються від часток голосів, які їм тут віддали сільські чоловіки (див. табл. 6).

Таблиця 6

Розподіл голосів за гендерними категоріями виборців серед міських і сільських виборців Південно-Східної частини України (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Ющенко	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Міські виборці</i>					
Чоловіки	4665	26.1	70.8	3.1	100.0
Жінки	5983	20.3	77.3	2.4	100.0
<i>Сільські виборці</i>					
Чоловіки	1193	28.9	68.9	2.2	100.0
Жінки	1497	26.6	70.5	2.9	100.0

Різниця між відсотками голосів, що їх кандидати у Президенти України отримали від сільських чоловіків і жінок, явно статистично незначуща (на рівні $p = 0,25$). А от міські жінки цієї частини України справді віддали за В.Януковича помітно більше голосів, ніж чоловіки (77,3% проти 70,8%; різниця статистично значуща на рівні $p < 0,01$).

Аналіз розподілу голосів серед виборців п'яти виокремлених вікових категорій (див. табл. 7) засвідчив, що розподіл голосів між двома кандидатами – якщо говорити про всі вікові категорії загалом – дуже мало залежав від віку виборців. Коефіцієнт Крамера V , який у цьому разі характеризує зв'язок розподілу голосів між кандидатами з належністю виборців до певної вікової категорії, дорівнює лише 0,05, хоча ця залежність з високою імовірністю статистично значуща (на рівні $p < 0,001$).

Зворотно залежною від віку виборців виявилася частка голосів, відданих проти обох кандидатів: вона була тим більшою, чим молодшими були виборці. І відсоток таких голосів серед наймолодшої вікової категорії був удвічі більшим, ніж серед найстаршої вікової категорії (3,1% проти 1,5%, різниця статистично значуща на рівні $p < 0,01$). Коефіцієнт кореляції Пірсона між часткою голосів проти обох кандидатів від певної вікової категорії та центром її вікового інтервалу $r = -0,980$ і є статистично значущим (на рівні $p < 0,01$).

Таблиця 7

Розподіл голосів серед п'яти вікових категорій виборців* (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Ющенко	За В.Януковича	Проти обох	Разом
18–29 років	5747	57.3	39.6	3.1	100.0
30–39 років	5290	59.5	37.8	2.6	100.0
40–49 років	6156	58.4	39.3	2.3	100.0
50–59 років	5533	54.6	43.2	2.2	100.0
60 років і більше	5567	53.4	45.2	1.5	100.0

* 155 респондентів не дали в анкеті відповіді про свій вік.

Найбільша різниця в голосуванні різних вікових категорій за обох кандидатів виявилася між виборцями найпродуктивнішого віку (30–39 років) та найстаршими виборцями (60 років і більше). Перші віддали за В. Ющенко на 6,1% більше голосів, ніж другі (59,5% проти 53,4%), а за В. Януковича на 7,4% менше, ніж другі (45,2% проти 37,8%). Обидві відмінності з високою імовірністю є статистично значущими (на рівні $p < 0,01$).

У порівнянні з виборцями найпродуктивнішого віку виборці, молодші за 30 років, в цілому по Україні віддали за В. Ющенка на 2,2% голосів менше, а за В. Януковича на 1,8% більше (обидві відмінності статистично значущі на рівні $p = 0,033$).

Для виборців від 30 років і старше зафіксована чітка лінійна залежність: чим виборці старші 30 років, тим більше з них голосувало за В. Януковича і тим менше – за В. Ющенка. Відповідні коефіцієнти кореляції Пірсона, що характеризують цей зв'язок, для голосів, поданих за В.Ющенка та за В.Януковича, дорівнюють: $r_{Ю} = - 0,958$ та $r_{Я} = + 0,977$ (коефіцієнти статистично значущі на рівні $p = 0,021$ та $p = 0,012$, відповідно). Але при цьому навіть серед найстаршої вікової категорії В.Ющенко отримав на 8,2% більше голосів, ніж В. Янукович (різниця статистично значуща на рівні $p < 0,01$).

До речі, наявність даних, з одного боку, стосовно розподілу голосів між В.Ющенком та В.Януковичем, поданих виборцями у віці від 60 років і старших, а з другого – стосовно того, який відсоток становили виборці цієї вікової категорії під час переголосування другого туру виборів (наведених у таблиці 1), дає змогу розрахувати, яким могло б бути співвідношення голосів, отриманих В. Ющенком та В. Януковичем, якщо б частка виборців найстаршої вікової категорії у переголосуванні другого туру виборів не була б меншою, ніж їхня частка серед дорослого населення в цілому (тобто, становила не 19,7%, як це було, а 27,2%). Голоси цих літніх виборців, що не брали участі у переголосуванні другого туру, найімовірніше розподілилися б приблизно так само, як і тих їхніх одноліток, що взяли участь у цьому голосуванні (тобто, у співвідношенні 53,4% за В. Ющенка, 45,2% за В.Януковича та 1,5% проти обох). За таких припущень, як свідчать відповідні розрахунки, В.Янукович міг би мати тільки на 0,4% більше голосів, ніж він отримав (41,4% замість 41%), В. Ющенко – лише на 0,3% менше (56,3% замість 56,6%), а проти обох було б подано 2,3% (замість 2,4%). Таким чином, при відсутності фальсифікації результатів голосування літніх людей (як це робилося можливим при голосуванні «на дому») навіть стовідсоткова участь виборців такого віку могла б скоротити відставання В.Януковича від В. Ющенка лише на 0,7% – від 15,6% до 14,9%.

Роздільний аналіз розподілу голосів чоловіків і жінок різних вікових категорій показав, що зазначені вище для виборців України в цілому співвідношення у розподілах голосів виборців різного віку більш характерні для жінок, а серед чоловіків виражені або у згладженій формі, або з помітним відхиленням. Так зафіксована для України в цілому зворотна лінійна залежність частки голосів проти обох кандидатів від віку виборців виявилася неадекватною для чоловіків віком 50–59 років (див. табл. 8).

Таблиця 8

Розподіл голосів п'яти вікових категорій виборців серед їхніх гендерних категорій (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Ющенко	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Чоловіки</i>					
18–29 років	2792	58.8	38.1	3.1	100.0
30–39 років	2450	61.7	35.7	2.7	100.0
40–49 років	2897	61.6	36.3	2.1	100.0
50–59 років	2419	58.1	39.5	2.4	100.0
60 років і більше	2421	57.8	40.3	1.9	100.0
<i>Жінки</i>					
18–29 років	2946	56.0	41.0	3.0	100.0
30–39 років	2827	57.6	39.7	2.6	100.0
40–49 років	3226	55.7	41.8	2.5	100.0
50–59 років	3080	52.2	45.9	2.0	100.0
60 років і більше	3115	50.3	48.6	1.1	100.0

Щодо виборців з різними рівнями освіти (див. табл. 9), то зафіксована для України в цілому зворотна лінійна залежність частки голосів проти обох кандидатів від віку виборців спостерігалась без відхилень лише серед виборців із середньою спеціальною освітою (згадані відхилення позначено курсивом у таблиці 9 – у стовпчику «Проти обох»).

Найявна найбільша різниця між частками голосів, поданих за В.Ющенко і В.Януковича виборцями 30–39 років, з одного боку, та найстаршими виборцями, з другого, виявилася дійсною для виборців лише із середньою спеціальною та вищою освітою. Цим самим освітнім категоріям виявилася притаманна і зафіксована для України в цілому та залежність, відповідно до якої, чим виборці старші 30 років, тим більше з них голосувало за В. Януковича і тим менше за В. Ющенко. Серед виборців з нижчими рівнями освіти частка голосів, поданих за В.Ющенко, була тим меншою, а за В.Януковича – тим більшою, чим виборці були старші не 30, а 40 років. Відповідно, серед цих освітніх категорій і найбільша різниця між частками голосів, поданих за кожного з кандидатів, спостерігалася для виборців 40–49 років та старших 59 років.

Таблиця 9

Розподіл голосів п'яти вікових категорій виборців чотирьох рівнів освіти (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Ющенко	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>З неповною середньою освітою</i>					
18–29 років	415	56.5	42.2	1.3	100.0
30–39 років	148	59.3	39.7	1.0	100.0
40–49 років	161	64.3	34.0	1.7	100.0
50–59 років	399	62.1	34.2	3.7	100.0
60 років і більше	1861	55.1	43.6	1.3	100.0
<i>Із загальною середньою освітою</i>					
18–29 років	1273	55.2	41.4	3.4	100.0
30–39 років	1050	60.8	36.8	2.4	100.0
40–49 років	1323	62.5	35.3	2.2	100.0
50–59 років	1324	53.8	43.4	2.9	100.0
60 років і більше	1186	52.2	46.7	1.1	100.0
<i>Із середньою спеціальною освітою</i>					
18–29 років	1648	55.7	41.3	3.0	100.0
30–39 років	2321	57.3	40.6	2.1	100.0
40–49 років	2774	55.6	42.4	2.0	100.0
50–59 років	2167	52.1	45.8	2.0	100.0
60 років і більше	1305	50.7	48.1	1.1	100.0
<i>З вищою освітою</i>					
18–29 років	2398	59.5	37.3	3.2	100.0
30–39 років	1759	61.5	34.9	3.6	100.0
40–49 років	1889	59.3	38.0	2.8	100.0
50–59 років	1617	56.8	41.6	1.6	100.0
60 років і більше	1133	54.3	43.5	2.1	100.0

Роздільний аналіз розподілу голосів сільських і міських виборців різного віку засвідчив, що співвідношення у розподілах голосів виборців різних вікових категорій, зафіксовані для України в цілому, в основному притаманні лише для мешканців міст, а серед селян спостерігаються із значними відхиленнями (див. табл. 10).

Зокрема, зафіксована для виборців України в цілому зворотна лінійна залежність частки голосів проти обох кандидатів від віку виборців виявилася неадекватною для сільських виборців віком до 30 років і старших 59 років (ці відхилення позначені курсивом у стовпчику «Проти обох» таблиці 10). Наймолодші сільські виборці віддали за В. Ющенко такий самий відсоток голосів, як і виборці 30–39 років, а найбільший відсоток

голосів за В. Януковича віддали виборці 50–59 років, а не найстарші (різниця між відповідними частками голосів статистично значуща на рівні $p = 0,05$). Відповідно серед сільських виборців залежність частки голосів, отриманих кожним з кандидатів, спостерігалася лише в інтервалі від 30 до 59 років.

Таблиця 10

Розподіл голосів п'яти вікових категорій виборців серед поселенських категорій (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Ющенко	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Міські виборці</i>					
18–29 років	4069	50.6	45.9	3.5	100.0
30–39 років	3641	53.1	44.0	2.9	100.0
40–49 років	4186	52.9	44.6	2.5	100.0
50–59 років	3812	49.3	48.4	2.3	100.0
60 років і більше	3477	43.3	55.0	1.7	100.0
<i>Сільські виборці</i>					
18–29 років	1643	73.1	25.0	2.0	100.0
30–39 років	1607	73.1	24.7	2.2	100.0
40–49 років	1938	69.8	28.4	1.8	100.0
50–59 років	1704	65.7	32.3	2.0	100.0
60 років і більше	2081	70.0	28.9	1.1	100.0

Серед виборців усіх чотирьох виокремлених регіонів зафіксована для України в цілому зворотна лінійна залежність частки голосів проти обох кандидатів від віку виборців усюди спостерігалася лише з відхиленнями (див. табл. 11). Так, у Східному регіоні ця залежність виявилася неадекватною для виборців 30–39 років, у Центральному – для виборців 40–49 років, а у Західному і Південному – для виборців 50–59 років (ці відхилення позначені курсивом у стовпчику «Проти обох» таблиці 11).

Усі інші співвідношення у розподілах голосів виборців різного віку, виявлені для виборців України в цілому, без винятків були притаманні лише двом регіонам – Центральному і Південному. У Західному ж і Східному регіонах спостерігалися інші співвідношення.

Так, у Західному регіоні найбільший відсоток голосів за В. Ющенко і найменший за В. Януковича віддали виборці не 30–39 років, а 40–49 років і молодші за 30 років (різниця між останніми у 0,3% статистично незначуща на рівні $p = 0,05$). У цьому самому регіоні не спостерігалася якоїсь послідовності у співвідношеннях відсотків голосів, поданих за кандидатів виборцями різних вікових категорій.

У Східному ж регіоні відносно найбільший відсоток голосів за В. Ющенко та найменший за В. Януковича фактично віддали три вікові когорти – віком від 30 й до 59 років. Усі відмінності між частками голосів, поданими виборцями цих трьох вікових категорій (0,1%, 1,0% та 1,1%), статистично незначущі на рівні $p = 0,05$. У цьому самому регіоні найбільшу частку голосів – 88,5% – В. Янукович отримав від найстарших виборців. Від цих же виборців Східного регіону – але ще й від наймолодших – В. Ющенко отримав найменші частки голосів: 10,8% та 11,6%, відповідно (різниця між останніми у 0,8% статистично незначуща на рівні $p = 0,05$).

Таблиця 11

Розподіл голосів серед п'яти вікових категорій виборців у чотирьох частинах України (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Ющенко	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Західний регіон</i>					
18–29 років	1425	93.2	5.3	1.5	100.0
30–39 років	1265	91.8	6.9	1.3	100.0
40–49 років	1475	92.9	6.2	0.9	100.0
50–59 років	1149	89.4	9.7	1.0	100.0
60 років і більше	1274	91.7	7.7	0.6	100.0
<i>Центральний регіон</i>					
18–29 років	1606	83.4	12.8	3.8	100.0
30–39 років	1564	85.4	12.1	2.5	100.0
40–49 років	1774	82.7	14.2	3.1	100.0
50–59 років	1698	79.7	17.9	2.4	100.0
60 років і більше	1702	78.8	19.1	2.1	100.0
<i>Південний регіон</i>					
18–29 років	1420	34.1	61.7	4.2	100.0
30–39 років	1309	36.9	59.5	3.6	100.0
40–49 років	1492	36.3	61.1	2.6	100.0
50–59 років	1409	31.9	64.9	3.2	100.0
60 років і більше	1377	25.0	72.9	2.1	100.0
<i>Східний регіон</i>					
18–29 років	1314	11.6	85.7	2.7	100.0
30–39 років	1162	15.0	81.8	3.2	100.0
40–49 років	1438	16.1	81.6	2.3	100.0
50–59 років	1295	15.1	82.9	2.0	100.0
60 років і більше	1242	10.8	88.5	0.7	100.0

Аналіз розподілу голосів виборців між двома кандидатами показує, що цей розподіл пов'язаний і з рівнем освіти виборців. Щоправда, і в цьому разі величина коефіцієнта Крамера V , що характеризує тісноту зв'язку, дуже мала і дорівнює лише 0,04 (зв'язок статистично значущий на рівні $p < 0,001$). Співвідношення часток голосів, поданих за кандидатів і проти них (див. табл. 12), свідчить про те, що для усіх виборців в цілому ця залежність, як і залежність від віку, є явно нелінійною.

Так, серед усіх виборців відносно найбільшу частку голосів за В. Ющенко і найменшу за В. Януковича віддали виборці з вищою освітою, а відносно найбільшу частку голосів за В. Януковича і найменшу за В. Ющенко – виборці із середньою спеціальною освітою. Відмінності між виборцями з вищою освітою та середньою спеціальною освітою – за поширеністю серед них прихильності до обох кандидатів – з високою надійністю статистично значущі (на рівні $p < 0,001$).

Таблиця 12

Розподіл голосів виборців чотирьох освітніх категорій (%)

	Чисельність опитаних	За В.Ющенко	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Рівні освіти респондентів*</i>					
неповна середня	2989	57.0	41.4	1.6	100.0
повна загальна середня	6174	56.8	40.7	2.4	100.0
середня спеціальна	10229	54.6	43.3	2.1	100.0
вища (неповна або повна)	8809	58.7	38.6	2.8	100.0

* 545 респондентів не дали в анкеті відповіді про свою освіту.

Щоправда, зазначена особливість у розподілі голосів була притаманною лише для всіх виборців загалом. Серед же певних категорій виборців співвідношення голосів, поданих особами з різними рівнями освіти, мали інші особливості.

Так, серед виборців віком до 30 років відносно найбільшу частку голосів за В. Ющенко і найменшу за В. Януковича також віддали виборці з вищою освітою (див. табл. 13). Але немає підстав вважати, що виборці із середньою спеціальною освітою цієї вікової категорії подали найменшу частку голосів за В. Ющенко (вона не менша, ніж у виборців із загальною середньою освітою) і найбільшу за В. Януковича – найбільшу частку голосів за нього серед виборців до 30 років подали особи з неповною середньою освітою.

Таблиця 13

Розподіл голосів виборців чотирьох рівнів освіти у п'яти вікових категоріях (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Ющенко	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Віком 18–29 років</i>					
неповна середня	415	56.5	42.2	1.3	100.0
повна загальна середня	1273	55.2	41.4	3.4	100.0
середня спеціальна	1648	55.7	41.3	3.0	100.0
вища (неповна або повна)	2398	59.5	37.3	3.2	100.0
<i>Віком 30–39 років</i>					
неповна середня	148	59.3	39.7	1.0	100.0
повна загальна середня	1050	60.8	36.8	2.4	100.0
середня спеціальна	2321	57.3	40.6	2.1	100.0
вища (неповна або повна)	1759	61.5	34.9	3.6	100.0
<i>Віком 40–49 років</i>					
неповна середня	161	64.3	34.0	1.7	100.0
повна загальна середня	1323	62.5	35.3	2.2	100.0
середня спеціальна	2774	55.6	42.4	2.0	100.0
вища (неповна або повна)	1889	59.3	38.0	2.8	100.0
<i>Віком 50–59 років</i>					
неповна середня	399	62.1	34.2	3.7	100.0
повна загальна середня	1324	53.8	43.4	2.9	100.0
середня спеціальна	2167	52.1	45.8	2.0	100.0
вища (неповна або повна)	1617	56.8	41.6	1.6	100.0
<i>Віком 60 років і більше</i>					
неповна середня	1861	55.1	43.6	1.3	100.0
повна загальна середня	1186	52.2	46.7	1.1	100.0
середня спеціальна	1305	50.7	48.1	1.1	100.0
вища (неповна або повна)	1133	54.3	43.5	2.1	100.0

Помітні відмінності – від загальних для України співвідношень голосів виборців з різними рівнями освіти – спостерігалися і серед виборців різної статі. Так, лише для жінок наявність вищої освіти помітно вплинула на різну прихильність до кандидатів (див. табл. 14). У порівнянні з жінками з нижчими рівнями освіти жінки з вищою освітою віддали відносно найбільшу частку голосів В. Ющенку і найменшу – В. Януковичу. Стосовно ж чоловіків дані екзит-полу не дають підстав стверджувати, що ті з них, хто мав вищу освіту (на відміну від тих, хто її не мав), віддали більший відсоток голосів за В. Ющенко і менший за В. Януковича. Практично такий самий відсоток голосів, як від чоловіків з вищою освітою, В. Ющенко

дістав від чоловіків із неповною і повною загальною середньою освітою (з різницями, відповідно, у 0,1% та 0,8%) а В. Янукович – від чоловіків із неповною середньою освітою (з різницею у 1,4%; усі наведені відмінності статистично незначущі на рівні $p = 0,05$).

Таблиця 14

Розподіл голосів виборців чотирьох освітніх категорій серед чоловіків і жінок (%)

	Чисельність опитаних	За В.Юценка	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Рівень освіти чоловіків</i>					
неповна середня	1355	60.8	37.4	1.7	100.0
повна загальна середня	3046	60.1	37.5	2.4	100.0
середня спеціальна	4549	57.7	40.2	2.1	100.0
вища (неповна або повна)	3949	60.9	36.0	3.1	100.0
<i>Рівень освіти жінок</i>					
неповна середня	1609	53.8	44.6	1.6	100.0
повна загальна середня	3080	53.7	43.9	2.3	100.0
середня спеціальна	5610	52.1	45.8	2.1	100.0
вища (неповна або повна)	4806	57.1	40.4	2.5	100.0

Водночас, лише серед чоловіків виборці із середньою спеціальною освітою віддали відносно найменшу частку голосів за В. Юценка і найбільшу за В. Януковича. Серед жінок частки голосів, відданих особами із середньою спеціальною освітою за обох кандидатів, не відрізнялися статистично значуще від часток голосів від виборців з нижчими рівнями освіти.

Таким чином, те, що в останньому турі президентських виборів саме виборці з вищою освітою дали В. Юценку відносно найбільшу частку голосів, а В. Януковичу – найменшу, було зумовлено суттєво різною прихильністю до кандидатів саме жінок з вищою освітою. А те, що при цьому відносно найбільшу частку голосів за В. Януковича і найменшу за В. Юценка віддали виборці із середньою спеціальною освітою було зумовлено суттєво різною прихильністю до кандидатів саме чоловіків із середньою спеціальною освітою.

Ще помітніші відмінності від співвідношень голосів виборців з різними рівнями освіти, притаманними для України в цілому, спостерігалися серед виборців міст і сіл (див. табл. 15). Так у містах, як і в Україні загалом, відносно найбільшу частку голосів за В. Юценка і найменшу

за В. Януковича віддали виборці з вищою освітою. Але, на відміну від загальноукраїнського розподілу голосів за освітою виборців, відносно найбільшу частку голосів за В. Януковича і найменшу за В. Ющенка у містах віддали виборці з найнижчим рівнем освіти – без повної середньої (а не із середньою спеціальною освітою). У селах же виборці з вищою освітою віддали відносно найбільшу частку голосів за В. Януковича і найменшу за В. Ющенка. Найбільшу ж частку голосів за В. Ющенка і найменшу за В. Януковича віддали виборці без повної середньої освіти. (Усі відмінності, на підставі яких зроблено наведені вище висновки, статистично значущі на рівні $p < 0,01$).

При порівнянні розподілів голосів виборців з різними рівнями освіти у містах і селах звертає на себе увагу те, що і там, і там спостерігалася очевидна, і притому протилежна, залежність від рівня освіти виборців їхньої електоральної прихильності до кожного з кандидатів.

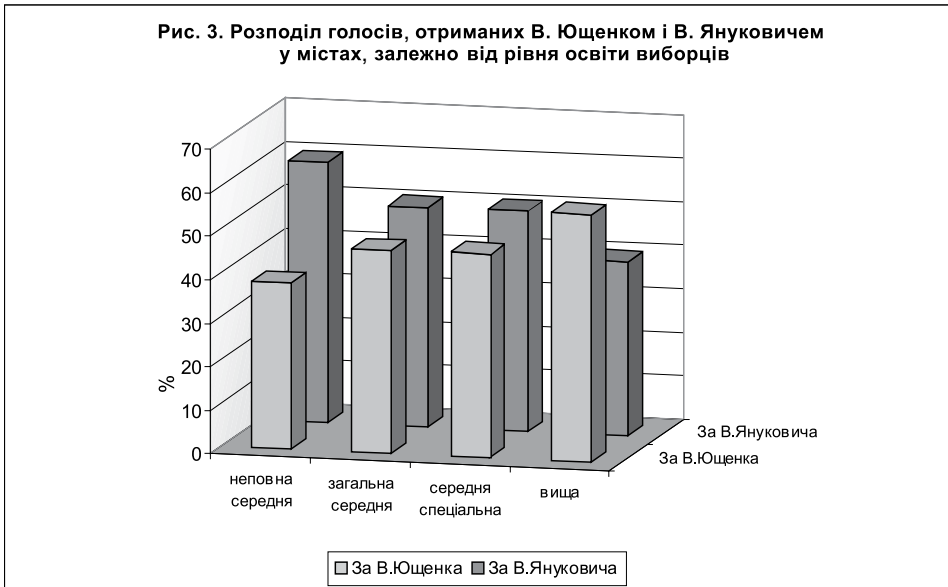
Таблиця 15

Розподіл голосів виборців чотирьох освітніх категорій у містах і селах (%)

	Чисельність опитаних	За В.Ющенка	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Рівень освіти міських виборців</i>					
неповна середня	1357	38.2	60.0	1.9	100.0
повна загальна середня	3564	46.7	50.6	2.7	100.0
середня спеціальна	6962	46.8	50.9	2.2	100.0
вища (неповна або повна)	7238	56.9	40.1	3.0	100.0
<i>Рівень освіти сільських виборців</i>					
неповна середня	1609	72.7	25.8	1.5	100.0
повна загальна середня	2569	70.7	27.4	1.9	100.0
середня спеціальна	3149	70.7	27.5	1.8	100.0
вища (неповна або повна)	1523	66.2	31.9	1.8	100.0

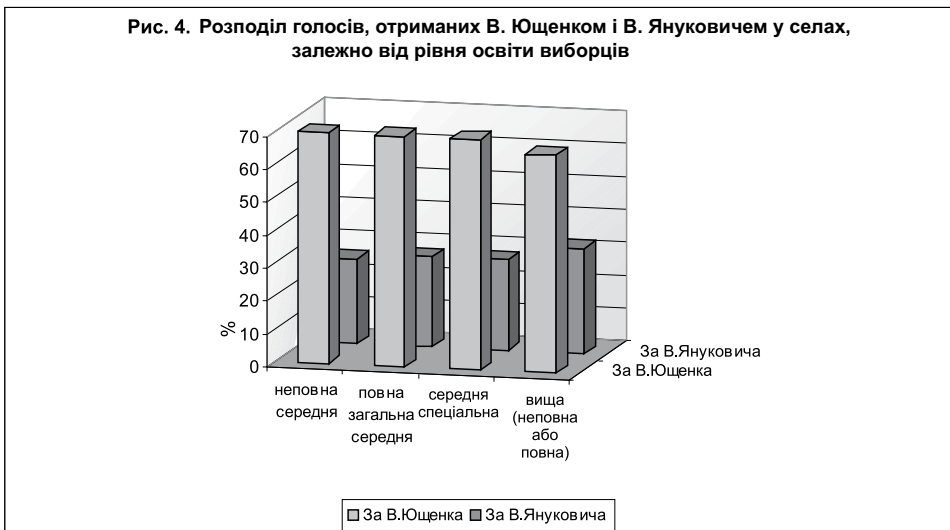
Тож у містах чим вище був рівень освіти виборців, тим більше з них голосували за В. Ющенка і менше – за В. Януковича (див. рис.3). Коефіцієнти кореляції між часткою голосів, поданих за певного кандидата, та середньою кількістю років навчання виборців, відповідною освітньою категорією дорівнюють: $r_{\text{Ю}} = + 0,979$ (для розподілу голосів за В.Ющенка) та $r_{\text{Я}} = - 0,976$ (для розподілу голосів за В.Януковича; коефіцієнти статистично значущі на рівні $p = 0,011$ та $p = 0,012$, відповідно).

У селах же співвідношення було протилежним – чим вище був рівень освіти виборців, тим менше з них голосували за В. Ющенка і тим

більше – за В. Януковича (див. рис. 4). Відповідні коефіцієнти кореляції Пірсона, що характеризують цей зв'язок, дорівнюють: $r_{Ю} = - 0,936$ (для розподілу голосів, поданих за В. Ющенка) та $r_{Я} = + 0,923$ (для розподілу голосів, поданих за В. Януковича; коефіцієнти статистично значущі на рівні $p = 0,032$ та $p = 0,038$, відповідно).

Ще суттєвіші відмінності у порівнянні із загальноукраїнським розподілом голосів виборців з різним рівнем освіти спостерігалися у різних регіонах України (див. табл. 16). Так, серед виокремлених вище регіонів України лише у Південному і Східному відносно найбільшу частку го-

лосів за В. Юценка і відносно найменшу за В. Януковича віддали виборці з вищою освітою. І в жодному з виокремлених регіонів не було такого, щоб у ньому відносно найменшу частку голосів за В. Юценка і найбільшу за В. Януковича подали виборці саме із середньою спеціальною освітою. Більше того, у Західному регіоні відносно найменшу частку голосів за В. Юценка і відносно найбільшу за В. Януковича віддали виборці саме з вищою освітою.

Таблиця 16

Розподіл голосів виборців чотирьох рівнів освіти у чотирьох частинах України (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Юценка	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Західний регіон</i>					
неповна середня	811	94.0	5.4	0.6	100.0
повна загальна середня	1541	92.4	6.7	0.9	100.0
середня спеціальна	2347	92.8	6.3	0.9	100.0
вища (неповна або повна)	1805	89.6	9.0	1.5	100.0
<i>Центральний регіон</i>					
неповна середня	882	82.2	15.2	2.6	100.0
повна загальна середня	1958	80.7	16.2	3.1	100.0
середня спеціальна	2899	82.8	14.6	2.6	100.0
вища (неповна або повна)	2564	81.6	15.6	2.8	100.0
<i>Південний регіон</i>					
неповна середня	651	25.9	71.4	2.7	100.0
повна загальна середня	1395	27.5	68.9	3.6	100.0
середня спеціальна	2540	29.6	67.5	2.9	100.0
вища (неповна або повна)	2398	41.4	55.3	3.3	100.0
<i>Східний регіон</i>					
неповна середня	643	7.0	92.4	0.6	100.0
повна загальна середня	1280	9.1	88.9	1.9	100.0
середня спеціальна	2443	10.6	87.7	1.7	100.0
вища (неповна або повна)	2042	22.7	73.9	3.4	100.0

Якихось інших статистично значущих особливостей у розподілах голосів виборців з різними рівнями освіти ані в Західному, ані в Центральному регіонах не спостерігалось. А от у Південному і Східному регіонах дуже явно виявилася залежність розподілу голосів між кандидатами від рівня освіти виборців: чим вищий рівень освіти виборців, тим менше з них голосувало за В. Януковича, і навпаки – тим більше з них голосувало за В. Юценка (див. рис. 5 і рис. 6).

Так, у Південному регіоні виборці з вищою освітою подали за В. Ющенка в 1,6 раза більший відсоток голосів, ніж виборці з неповною середньою освітою. А у Східному регіоні у порівнянні з часткою голосів, яку віддали В. Ющенку виборці з неповною середньою освітою, частка голосів виборців із загальною середньою освітою була в 1,3 раза більшою, із середньою спеціальною освітою – у 1,5 раза більшою, а виборців з вищою освітою – у 3,2 раза більшою.

Рис. 5. Розподіл голосів, отриманих В. Ющенком у чотирьох регіонах, залежно від рівня освіти виборців

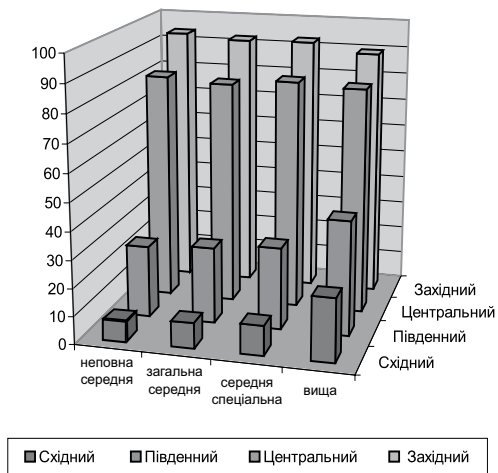
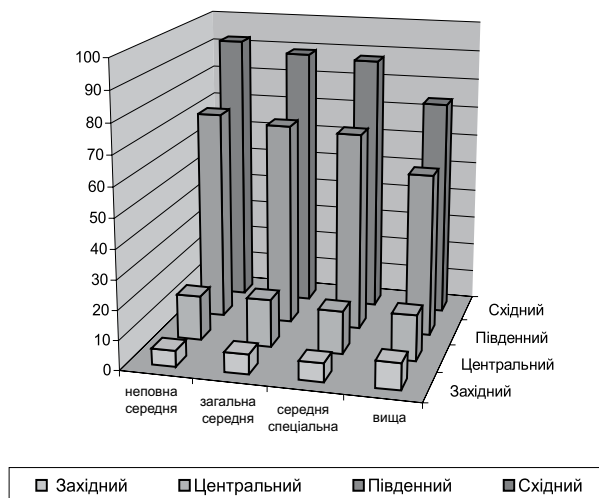

Рис. 6. Розподіл голосів, отриманих В. Януковичем у чотирьох регіонах, залежно від рівня освіти виборців

Аналіз співвідношення голосів, поданих міськими і сільськими виборцями за кожного з кандидатів та проти обох, показав, що цей загальний розподіл голосів є вочевидь залежним від типу місця проживання виборців (див. табл. 17). Коефіцієнт Крамера V, що характеризує тісноту зв'язку розподілу голосів між кандидатами з типом мешкання виборців, дорівнює 0,19 (зв'язок статистично значущий на рівні $p < 0,001$).

Таблиця 17

Розподіл голосів міських і сільських виборців (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Юценка	За В.Януковича	Проти обох	Разом
Міські виборці	19428	50.0	47.4	2.6	100.0
Сільські виборці	9088	70.1	28.0	1.9	100.0

Навіть за частками голосів проти обох кандидатів різниця між міськими і сільськими виборцями є хоч і невеликою, але статистично значущою (на рівні $p = 0,0002$). Електоральні ж преференції жителів міст і сіл стосовно кандидатів відрізнялися дуже помітно. У В. Юценка прихильників серед міських виборців було менше, ніж серед сільських, на 20,1%, а у В. Януковича – на 19,4% більше (відмінності статистично значущі на рівні $p < 0,01$).

В результаті, якщо серед сільських виборців прихильників В. Юценка було більше, ніж прихильників В. Януковича, на 42,1%, то серед міських виборців – лише на 2,6%, а саме – на 39,5% менше. Але ця різниця між преференціями сільських і міських виборців була не однаковою для чоловіків і жінок (див. табл. 18). Серед жінок вона була не лише на 5,1% більшою, ніж серед чоловіків (42,1% проти 37,0%). Від сільських жінок міські відрізнялись ще й тим, що більше голосів віддали не В. Юценку, а В. Януковичу (різниця у 2,5% статистично значуща на рівні $p < 0,01$). Сільські ж жінки віддали В. Юценку майже на 40% більше голосів, ніж В. Януковичу.

Таблиця 18

Розподіл голосів міських і сільських виборців серед чоловіків і жінок (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Юценка	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Чоловіки</i>					
Міські виборці	8604	53.1	44.1	2.9	100.0
Сільські виборці	4310	72.2	26.2	1.6	100.0
<i>Жінки</i>					
Міські виборці	10477	47.6	50.1	2.3	100.0
Сільські виборці	4628	68.8	29.2	2.0	100.0

Серед різних вікових категорій найбільша відмінність зафіксована між розподілом голосів міських і сільських виборців віком від 60 років і старших (див. табл. 19). Найстарші виборці у селах віддали за В. Юценка на 41% більше голосів, ніж за В. Януковича, а найстарші виборці у містах за В. Юценка віддали майже на 12% голосів менше, ніж за В. Януковича. Крім того, помітно відрізнявся розподіл голосів міських і сільських виборців віком від 50 до 59 років. Якщо сільські виборці цієї вікової категорії віддали за В. Юценка майже на 33% більше голосів, ніж за В. Януковича, то частки голосів, відданих міськими виборцями цього віку за кожного з кандидатів, були практично однаковими (різниця у 0,9% тут є статистично незначущою на рівні $p = 0,05$).

Таблиця 19

Розподіл голосів міських і сільських виборців п'яти вікових категорій(%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Юценка	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Віком 18–29 років</i>					
Міські виборці	4069	50.6	45.9	3.6	100.0
Сільські виборці	1643	73.1	24.9	2.0	100.0
<i>Віком 30–39 років</i>					
Міські виборці	3641	53.1	44.0	2.9	100.0
Сільські виборці	1607	73.2	24.7	2.2	100.0
<i>Віком 40–49 років</i>					
Міські виборці	4186	52.9	44.6	2.5	100.0
Сільські виборці	1938	69.8	28.4	1.8	100.0
<i>Віком 50–59 років</i>					
Міські виборці	3812	49.3	48.4	2.3	100.0
Сільські виборці	1704	65.7	32.3	2.0	100.0
<i>Віком 60 років і більше</i>					
Міські виборці	3477	43.3	55.0	1.7	100.0
Сільські виборці	2081	70.0	28.9	1.1	100.0

При порівнянні розподілу голосів міських і сільських виборців з різними рівнями освіти (див. табл. 20) звертає на себе увагу те, що різниця між частками голосів селян і городян, що їх вони віддали кожному з кандидатів, була різною залежно від рівня освіти виборців: ця різниця була тим меншою, чим рівень освіти виборців був вищим. Так, від виборців без повної середньої освіти В. Ющенко отримав у містах на 34,5% менше голосів, ніж у селах, а В. Янукович на 34,2% більше. Серед виборців із середньою освітою (і загальною, і спеціальною) ці різниці становили, відповідно, близько 24% для В. Юценка і 23% – для В. Януковича. А от від виборців з вищою освітою В. Ющенко дістав у містах лише на

9,3% менше голосів, ніж у селах, а В. Янукович – на 8,2% більше. І саме виборці з вищою освітою віддали перевагу В. Ющенку не лише у селах, а й у містах.

Таблиця 20

Розподіл голосів міських і сільських виборців чотирьох освітніх категорій (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Юценка	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>З неповною середньою освітою</i>					
Міські виборці	1357	38.2	60.0	1.9	100.0
Сільські виборці	1609	72.7	25.8	1.5	100.0
<i>Із загальною середньою освітою</i>					
Міські виборці	3564	46.7	50.6	2.7	100.0
Сільські виборці	2569	70.7	27.4	1.9	100.0
<i>Із середньою спеціальною освітою</i>					
Міські виборці	6962	46.8	50.9	2.2	100.0
Сільські виборці	3149	70.7	27.5	1.8	100.0
<i>З вищою освітою</i>					
Міські виборці	7238	56.9	40.1	3.0	100.0
Сільські виборці	1523	66.2	31.9	1.8	100.0

При порівнянні розподілу голосів міських і сільських виборців із різних регіонів (див. табл. 21) привертає увагу те, що лише в одному регіоні – у Південному – міські виборці віддали за В. Юценка не менше голосів, ніж сільські (формально навіть на 1,8% більше, але ця різниця статистично незначуща на рівні $p > 0,15$), а за В. Януковича – навіть менше, ніж сільські виборці (різниця у 2,7% статистично значуща на рівні $p < 0,04$).

Таблиця 21

Розподіл голосів міських і сільських виборців у чотирьох частинах України (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Юценка	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Західний регіон</i>					
Міські виборці	3270	90.5	8.0	1.5	100.0
Сільські виборці	3293	93.3	6.1	.6	100.0
<i>Центральний регіон</i>					
Міські виборці	5301	80.6	16.3	3.0	100.0
Сільські виборці	3040	83.5	13.8	2.7	100.0

<i>Південний регіон</i>					
Міські виборці	5196	33.4	63.2	3.4	100.0
Сільські виборці	1886	31.6	65.9	2.5	100.0
<i>Східний регіон</i>					
Міські виборці	5660	13.2	84.7	2.1	100.0
Сільські виборці	868	18.4	79.0	2.6	100.0

Математико-статистичний аналіз розподілу голосів виборців у чотирьох виокремлених регіонах (див. табл. 22) засвідчив, що цей розподіл пов'язаний з розподілом виборців за регіонами тісніше, ніж з їхнім розподілом за будь-яким із розглянутих вище демографічних параметрів. Коефіцієнт Крамера V, що характеризує тісноту зв'язку розподілу голосів між двома кандидатами з регіоном мешкання виборців, дорівнює 0,66 (зв'язок статистично значущий на рівні $p < 0,001$).

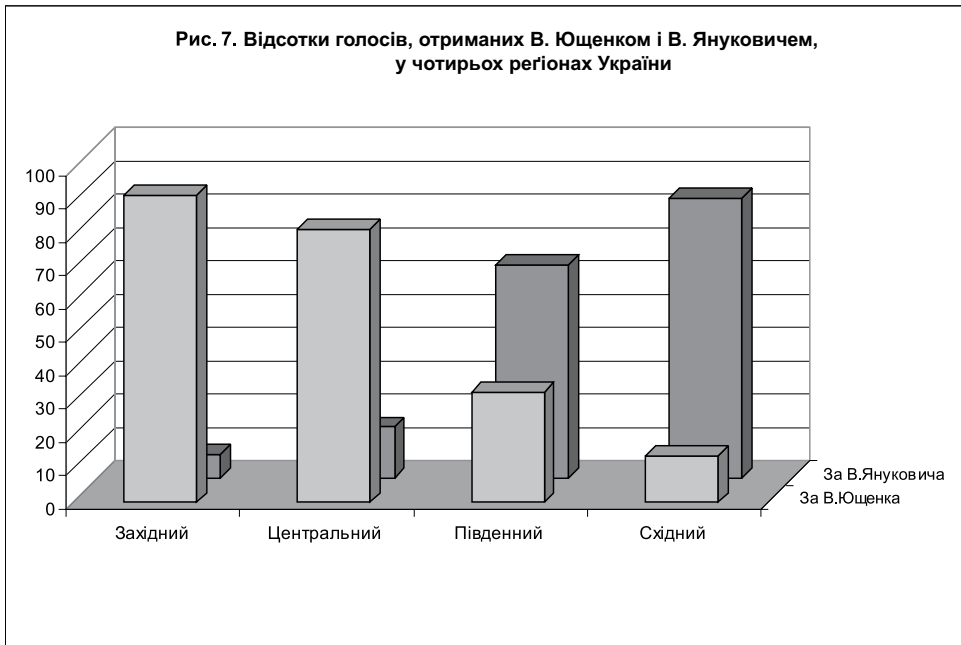
Таблиця 22

Розподіл голосів виборців у чотирьох частинах України (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Ющенко	За В.Януковича	Проти обох	Разом
Західного регіону	6640	91.9	7.1	1.0	100.0
Центрального регіону	8470	81.8	15.3	2.9	100.0
Південного регіону	7107	32.9	63.9	3.2	100.0
Східного регіону	6528	13.9	84.0	2.2	100.0

Серед усіх виборців найбільшу частку голосів за В. Ющенко і найменшу за В. Януковича віддали виборці Західного регіону, а найбільшу частку голосів за В. Януковича і найменшу за В. Ющенко – виборці Східного регіону. Причому, відмінності між географічно крайніми регіонами щодо прихильності до обох кандидатів – майже 85% на користь В. Ющенко у Західному регіоні і 70% на користь В. Януковича у Східному регіоні – перевершили регіональні відмінності, які спостерігалися на будь-яких з попередніх президентських виборів в Україні.

Водночас, помітно відрізнялися один від одного і суміжні регіони. Так у Південному регіоні В. Ющенко здобув на 19% більше голосів, ніж у Східному, у Центральному регіоні – на 49% більше, ніж у Південному, а в Західному – ще на 10% більше, ніж у Центральному. З іншого боку, В. Янукович у Центральному регіоні дістав на 8% голосів більше, ніж у Західному, у Південному – майже на 49% більше, ніж у Центральному, і у Східному регіоні – ще на 20% більше, ніж у Південному (див. рис. 7).

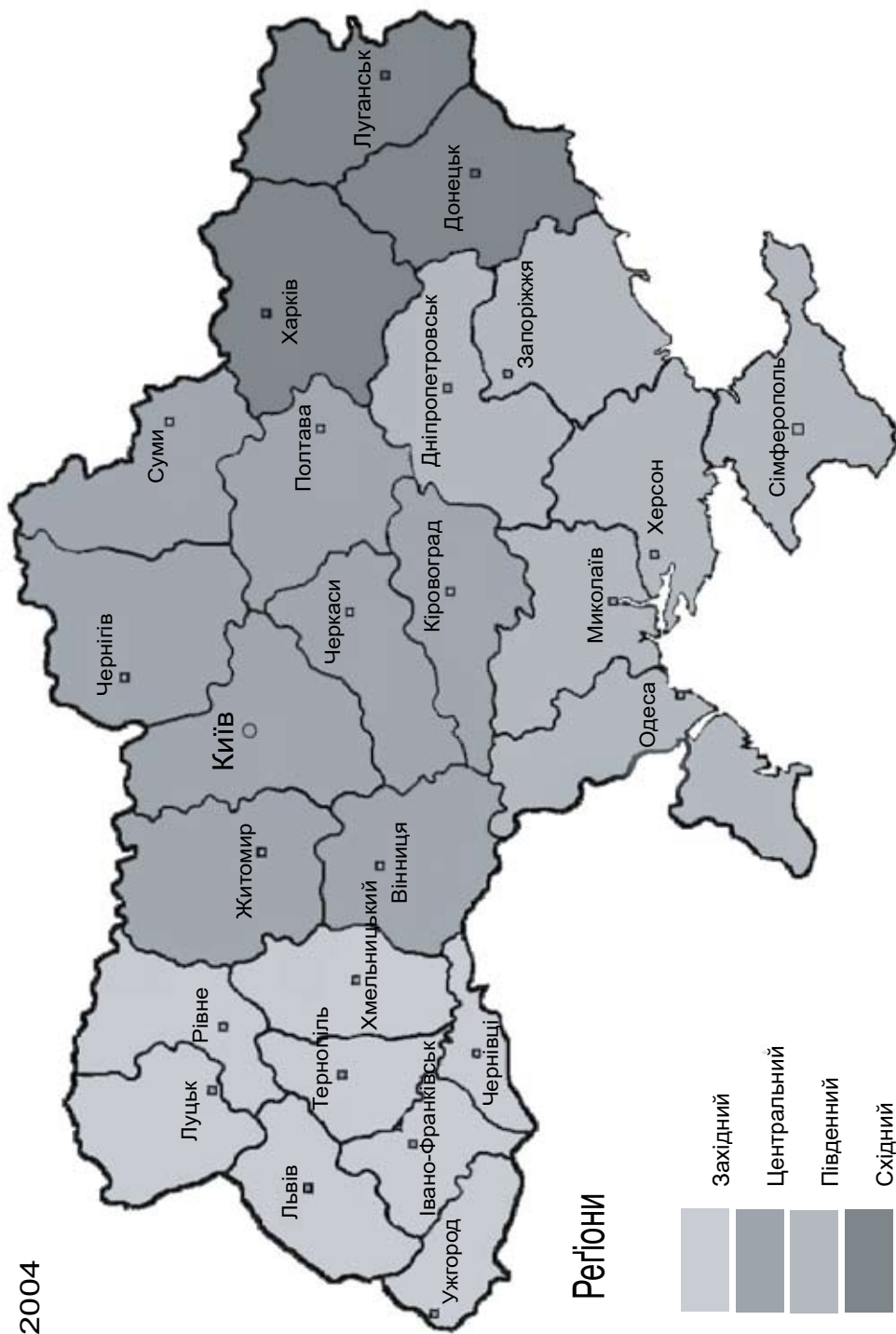

Таким чином, щодо виокремлених регіонів України (див. рис. 8) у розподілах голосів між двома кандидатами спостерігалось стале співвідношення: чим західніше регіон, тим більше його виборців голосувало за В. Ющенка і тим менше – за В. Януковича, і навпаки. Причому, ця закономірність була притаманною не лише усім виборцям України в цілому, але й кожній з окремих категорій виборців, що розглянуті вище, – без жодного винятку (див. таблиці 23, 24, 25 та 26).

Ще одна особливість розподілу голосів за регіонами – це порівняно менша частка тих, хто голосував проти обох кандидатів, саме у крайніх регіонах – Східному і, особливо у Західному. Так, якщо частка таких «протестних» голосів у Східному регіоні була майже у 1,5 раза меншою, ніж у Південному, й у 1,3 раза меншою, ніж у Центральному, то у Західному регіоні їхня частка була у 2,2 раза меншою, ніж у Східному регіоні (усі зазначені відмінності статистично значущі на рівні $p < 0,01$; в цьому аспекті статистично незначущими виявилися відмінності лише між Центральним і Південним регіонами).

В цілому, за переважанням голосів, відданих за одного чи другого кандидата в різних регіонах, Україна начебто поділилася на дві частини. Одна з них, умовно кажучи, Північно-Західна, її Західний і Центральний регіони, де виявилася значна перевага чисельності прихильників В. Ющенка у порівнянні з чисельністю прихильників В. Януковича (86% проти 12%). Друга – Південно-Східна частина України, її Півден-

2004

Регіони

- Західний
- Центральний
- Південний
- Східний

ний і Східний регіони, де виявилася хоча і дещо менша, але теж значна перевага чисельності прихильників В. Януковича у порівнянні з чисельністю прихильників В. Ющенка (74% проти 24%).

Деякі відмінності (від загальних для України) співвідношень між частками голосів виборців з різних регіонів виявлені серед виборців різної статі. Так, регіональна поляризація електоральних прихильностей до різних кандидатів серед жінок виявилася дещо більшою, ніж серед чоловіків (див. табл. 23). Тоді як у Східному регіоні чоловіки дали В. Ющенку на 76,1% менше голосів, ніж у Західному регіоні, жінки дали на 79,6% менше. А В. Януковичу чоловіки у Східному регіоні віддали на 74,6% більше голосів, ніж у Західному, а жінки – на 78,7% більше (обидві різниці – у 3,5% і 4,1% – статистично значущі на рівні $p < 0,01$). Аналогічні відмінності стосовно голосування чоловіків і жінок зафіксовано між Центральним і Південним регіонами (відповідні різниці – у 5,0% і 5,3% – статистично значущі на рівні $p < 0,01$).

Варто відзначити, що при цьому і у Західному, і у Центральному регіонах між електоральними перевагами чоловіків і жінок ані стосовно В. Ющенка, ані стосовно В. Януковича не було жодних реальних розбіжностей (усі різниці між частками їхніх голосів, поданих за кожного з кандидатів, менші за 1% і статистично незначущі на рівні $p = 0,05$). Так що підвищена поляризація електоральних схильностей жінок Сходу і Заходу у порівнянні з відповідними схильностями чоловіків склалася внаслідок розбіжностей між електоральними перевагами чоловіків і жінок винятково у Південно-Східній частині України.

Таблиця 23

Розподіл голосів виборців у чотирьох частинах України серед чоловіків і жінок (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Ющенка	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Чоловіки</i>					
Західного регіону	1355	92.1	6.8	1.1	100.0
Центрального регіону	3046	82.4	14.8	2.8	100.0
Південного регіону	4549	36.2	60.5	3.2	100.0
Східного регіону	3949	16.0	81.4	2.6	100.0
<i>Жінки</i>					
Західного регіону	1609	91.8	7.3	0.9	100.0
Центрального регіону	3080	81.5	15.7	2.8	100.0
Південного регіону	5610	30.3	66.7	3.0	100.0
Східного регіону	4806	12.2	86.0	1.9	100.0

У результаті, якщо перевага В. Ющенко серед чоловіків у Західному регіоні перевищувала перевагу В. Януковича у Східному регіоні майже на 20%, то серед жінок аналогічна різниця становить лише 11%. З іншого боку, якщо перевага В. Януковича серед чоловіків у Південному регіоні перевищувала перевагу В. Ющенко у Центральному майже на 46%, то серед жінок аналогічна різниця становить 51% (усі зазначені відмінності статистично значущі на рівні $p < 0,01$).

Порівняльний аналіз розподілу голосів виборців п'яти вікових категорій у чотирьох виокремлених регіонах (див. табл. 24) показав, що відносно найменший розрив у підтримці того самого кандидата на Заході і Сході України був у віковій когорті віком від 50 до 59 років (відмінність у 74,2% голосів, отриманих у цих регіонах В. Ющенком, та у 73,2% голосів, отриманих там В. Януковичем). А найбільший розрив у підтримці того самого кандидата на Заході і Сході виявився однакою у двох вікових когортах – у наймолодшій і найстаршій (відмінності, відповідно, у 81,6% і 80,8% голосів за В. Ющенко, та у 80,4% і 80,8% голосів за В. Януковича; різниці між цими відмінностями статистично незначущі на рівні $p = 0,05$). Причому, якщо серед найстаршої вікової когорти поляризація Заходу і Сходу була підвищена (у порівнянні із загальноукраїнською) за рахунок відмінного розподілу голосів лише у Східному регіоні, то серед наймолодшої вікової когорти підвищення поляризації відбулося за рахунок майже однакового внеску розподілу голосів і на Заході, і на Сході.

Таблиця 24

Розподіл голосів виборців із чотирьох регіонів у п'яти вікових категоріях (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Ющенко	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Віком 18–29 років</i>					
Західного регіону	1425	93.2	5.3	1.5	100.0
Центрального регіону	1606	83.4	12.8	3.8	100.0
Південного регіону	1420	34.1	61.7	4.2	100.0
Східного регіону	1314	11.6	85.7	2.7	100.0
<i>Віком 30–39 років</i>					
Західного регіону	1265	91.9	6.9	1.2	100.0
Центрального регіону	1564	85.3	12.2	2.5	100.0
Південного регіону	1309	36.9	59.5	3.6	100.0
Східного регіону	1162	15.0	81.8	3.2	100.0

<i>Віком 40–49 років</i>					
Західного регіону	1475	92.9	6.2	0.9	100.0
Центрального регіону	1774	82.7	14.2	3.0	100.0
Південного регіону	1492	36.2	61.1	2.6	100.0
Східного регіону	1438	16.1	81.6	2.3	100.0
<i>Віком 50–59 років</i>					
Західного регіону	1149	89.3	9.7	1.0	100.0
Центрального регіону	1698	79.6	17.9	2.4	100.0
Південного регіону	1409	31.9	64.9	3.2	100.0
Східного регіону	1295	15.1	82.9	2.0	100.0
<i>Віком 60 років і більше</i>					
Західного регіону	1274	91.7	7.7	0.6	100.0
Центрального регіону	1702	78.8	19.1	2.1	100.0
Південного регіону	1377	25.0	72.9	2.1	100.0
Східного регіону	1242	10.8	88.5	0.7	100.0

Ще помітніші відмінності у регіональній поляризації електоральних преференцій Заходу і Сходу України виявилися між виборцями з різними рівнями освіти. Так, за даними порівняльного аналізу розподілів голосів виборців з різним рівнем освіти у чотирьох виокремлених регіонах (див. табл. 25), з'ясувалося, що найбільші відмінності у підтримці і В. Ющенка, і В. Януковича у Західному і Східному регіонах були серед виборців без повної середньої освіти, тобто – серед виборців з найнижчим із чотирьох визначених рівнів освіти (відмінності у 87,0% голосів, отриманих у цих регіонах і В. Ющенком, і В. Януковичем). А відносно найменший розрив у підтримці того самого кандидата на Заході і Сході виявився серед виборців з найвищим із визначених рівнів освіти (відмінності, відповідно, у 66,9% голосів, відданих у цих двох регіонах за В. Ющенка, та у 64,9% голосів, відданих там само за В. Януковича). Причому, і посилена поляризація електоральних прихильностей Заходу і Сходу серед найменш освічених виборців, і послаблена – серед найбільш освічених виборців – відрізнялися від загальноукраїнської за рахунок відмінних розподілів голосів не лише у Східному регіоні, але, частково, й у Західному. Хоча внесок виборців Східного регіону без повної середньої освіти у підвищення на 9,6% рівня поляризації електоральних прихильностей Заходу і Сходу був у 4 рази більший за внесок таких самих виборців Західного регіону. З іншого боку, внесок виборців Східного регіону з вищою освітою у зменшення на 11,5% рівня поляризації електоральних прихильностей Заходу і Сходу був у 4,5 рази більший за внесок виборців Західного регіону з таким самим рівнем освіти.

Таблиця 25

Розподіл голосів виборців із чотирьох регіонів серед чотирьох освітніх категорій (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Ющенко	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>З неповною середньою освітою</i>					
Західного регіону	811	94.0	5.4	0.6	100.0
Центрального регіону	882	82.2	15.2	2.6	100.0
Південного регіону	651	25.9	71.4	2.7	100.0
Східного регіону	643	7.0	92.4	0.6	100.0
<i>Із загальною середньою освітою</i>					
Західного регіону	1541	92.4	6.7	0.9	100.0
Центрального регіону	1958	80.7	16.2	3.1	100.0
Південного регіону	1395	27.5	68.9	3.6	100.0
Східного регіону	1280	9.1	88.9	1.9	100.0
<i>Із середньою спеціальною освітою</i>					
Західного регіону	2347	92.8	6.3	0.9	100.0
Центрального регіону	2899	82.8	14.6	2.6	100.0
Південного регіону	2540	29.6	67.5	2.9	100.0
Східного регіону	2443	10.6	87.7	1.7	100.0
<i>З вищою освітою</i>					
Західного регіону	1805	89.6	9.0	1.5	100.0
Центрального регіону	2564	81.6	15.6	2.8	100.0
Південного регіону	2398	41.4	55.3	3.3	100.0
Східного регіону	2042	22.7	73.9	3.4	100.0

Деякі відмінності від загальних для України співвідношень між частками голосів виборців з різних регіонів зафіксовано також серед міських і сільських виборців (див. табл. 26).

Таблиця 26

Розподіл голосів виборців чотирьох освітніх категорій у містах і селах (%)

Виборці	Чисельність опитаних	За В.Ющенко	За В.Януковича	Проти обох	Разом
<i>Міські виборці</i>					
Західного регіону	3270	90.5	8.0	1.5	100.0
Центрального регіону	5301	80.6	16.3	3.0	100.0
Південного регіону	5196	33.4	63.2	3.4	100.0
Східного регіону	5660	13.2	84.7	2.1	100.0

<i>Сільські виборці</i>					
Західного регіону	3293	93.3	6.1	0.6	100.0
Центрального регіону	3040	83.5	13.8	2.7	100.0
Південного регіону	1886	31.6	65.9	2.5	100.0
Східного регіону	868	18.4	79.0	2.6	100.0

Отож, регіональна поляризація електоральних прихильностей до різних кандидатів серед міських виборців виявилася дещо більшою, ніж серед сільських. Тоді як у Східному регіоні сільські виборці віддали В. Ющенку на 74,9% менше голосів, ніж у Західному регіоні, міські виборці віддали йому на 77,3% менше. В. Януковичу ж міські виборці у Східному регіоні віддали на 76,7% більше голосів, ніж у Західному, а сільські виборці – на 72,9% більше (обидві різниці – у 2,4% і 3,8% – статистично значущі на рівні $p < 0,05$). При цьому у Західному регіоні різниця між електоральними прихильностями міських і сільських виборців до В. Ющенка була меншою, ніж у Східному регіоні в 1,7 раза (2,8% проти 5,2%), а до В. Януковича – у 3 рази менше (1,9% проти 5,7%). Так що підвищена поляризація електоральних схильностей міських виборців Східного і Західного регіонів у порівнянні з відповідними схильностями сільських виборців цих регіонів також склалася в основному за рахунок розбіжностей між електоральними перевагами городян і селян на Сході України.

Таким чином, проведений аналіз співвідношень між параметрами розподілів голосів, поданих при переголосуванні другого туру президентських виборів, засвідчив, що розподіл голосів, поданих за В. Ющенка, В. Януковича і проти всіх, тією чи іншою мірою залежав і від статі виборців, і від їхнього віку, і від рівня їхньої освіти, і від типу місцевості та регіону проживання. Але рівень залежності розподілу голосів від різних демографічних характеристик не був однаковим. Підсумки розрахунків величин математико-статистичного коефіцієнту Крамера V, який у цьому разі дає змогу адекватно порівнювати рівень кореляційного зв'язку розподілу голосів між кандидатами (а також розподілу голосів, поданих проти них обох) з розподілом виборців за п'ятьма розглянутими демографічними характеристиками, наведені у таблиці 27.

Таблиця 27

Рівні зв'язку розподілів голосів між кандидатами та проти них із соціально-демографічними характеристиками виборців (за коефіцієнтом Крамера V)

Соціально-демографічні характеристики	Розподіли голосів	
	між кандидатами	проти обох кандидатів
Стать	0,056	0,007*
Вік	0,052	0,052
Освіта	0,045	0,032
Тип поселення	0,190	0,022
Регіон проживання	0,661	0,053

* Коефіцієнт статистично незначущий на рівні $p = 0,21$; усі інші коефіцієнти статистично значущі на рівні $p < 0,001$.

Наведені в таблиці дані показують, що лише стосовно співвідношення розподілу голосів проти обох кандидатів та розподілу виборців за статтю у третьому турі виборів зв'язок між ними не був статистично значущим. Видно також, що розподіл тих виборців, хто голосував проти обох кандидатів, найменше залежав від поділу виборців за типом поселення, дещо більше – від рівня їхньої освіти, а найбільше – від їхнього віку та регіону проживання. І, за винятком залежності від віку, в цілому цей розподіл виборців був помітно менше пов'язаний з демографічними параметрами виборців, ніж їхній розподіл на прихильників того чи того кандидата.

Розподіл же виборців на прихильників В. Ющенка і прихильників В. Януковича найменше залежав від їхньої статі, віку і рівня освіти. Значно більше цей розподіл залежав від належності виборців до городян чи селян. Але найбільше поширеність прихильності до кожного з кандидатів залежала від регіону проживання виборців. І тому найсуттєвішим є питання – за якими саме характеристиками так значуще відрізняються регіони України, що їхні мешканці так по-різному зреагували на передвиборну боротьбу під час президентських виборів 2004 року. Але пошук відповіді на це запитання потребує врахування ще інших соціальних параметрів, втім, їх не збирали під час екзит-полу. І насамперед, як дає підстави припустити одне з досліджень автора, необхідно залучити до аналізу дані стосовно регіональних особливостей лінгвоетнічної структури України¹.

¹ **Західний регіон** у цьому тексті – це вісім найзахідніших областей: Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька, Закарпатська і Чернівецька;

Центральний регіон – Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська, Сумська, Чернігівська, Київська області і місто Київ;

Південний регіон – Дніпропетровська, Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області і Автономна Республіка Крим;

Східний регіон – Харківська, Донецька і Луганська області.

ВАЛЕРІЙ ХМЕЛЬКО

Демографічний склад електоратів двох кандидатів у переголосуванні другого туру виборів

Розглянуті у попередньому розділі особливості розподілу голосів між В. Ющенком і В. Януковичем у «третьому» турі виборів в залежності від демографічних характеристик виборців, природно, зумовили відмінності між демографічними складами електоратів цих кандидатів – сукупностей тих виборців, що 26 грудня 2004 року проголосували за одного з кандидатів. З числа опитаних під час нашого екзит-полу на цьому турі президентських виборів на запитання анкети, за кого вони щойно проголосували, 27947 респондентів позначили прізвище одного з кандидатів, 16211 – В. Ющенко та 11736 – В. Януковича¹. В усіх таблицях, що подаються у цьому розділі, саме ці числа прийняті за 100 відсотків електоратів відповідних кандидатів.

Першим розглянемо гендерний склад електоратів В. Ющенко і В. Януковича. Внаслідок зазначених у попередньому розділі відмінностей між електоральними схильностями чоловіків і жінок частка чоловіків в електораті В. Ющенко виявилася меншою за частку жінок лише на 3,2%. В складі ж електорату В. Януковича частка чоловіків була меншою на 14,3% (див. табл. 1).

Таблиця 1

Гендерний склад електоратів В.Ющенко і В.Януковича (%)

Стать	Серед тих, хто голосував		Різниця (Ю) – (Я)
	за В.Ющенко	за В.Януковича	
Чоловіки	47.7	41.9	+ 5,8
Жінки	50.9	56.2	- 5,3
Не дали відповіді про стать	1.4	1.9	- 0,5
Разом	100.0	100.0	-

Усі наведені різниці статистично значущі на рівні $p < 0,01$.

Далі, внаслідок відмінностей між електоральними схильностями виборців різного віку, чотири з п'яти виокремлених вікових категорій

¹ Ще 679 респондентів (2,4% від числа опитаних) відповіли, що не підтримали жодного з кандидатів, а 120 (0,4% від числа опитаних) – не дали відповіді на це запитання.

статистично значуще відрізняються за своєю часткою в електоратах В. Ющенко та В. Януковича (див. табл. 2). При цьому виборці віком від 50 років і старші були представлені більшими частками в електораті В. Януковича, а виборці віком до 50 років – в електораті В. Ющенко. Лише частка виборців віком менше за 30 років представлена в обох електоратах практично однаковими частками (різниця між ними статистично незначуща на рівні $p = 0,05$). Однак в електораті В. Ющенко частка наймолодших виборців на 2% більша за частку найстарших, а в електораті В. Януковича, навпаки, – частка найстарших виборців виявилася на 2,1% більшою за частку наймолодших.

Таблиця 2

Віковий склад електоратів В.Ющенко і В.Януковича (%)

Вік	Серед тих, хто голосував		Різниця (Ю) – (Я)
	за В.Ющенко	за В.Януковича	
18–29 років	20.3	19.4	+0.9*
30–39 років	19.4	17.1	+ 2.3
40–49 років	22.2	20.6	+ 1.6
50–59 років	18.6	20.4	- 1.8
60 років і більше	18.3	21.4	- 3.1
не дали відповіді про вік	1.1	1.1	0,0
Разом	100.0	100.0	-

* Різниця статистично незначуща на рівні $p = 0,05$; усі інші різниці статистично значущі на рівні $p < 0,01$.

Специфіку освітнього складу електоратів обох кандидатів фактично визначили відмінності між електоральними схильностями виборців із середньою спеціальною та закінченою вищою освітою. Лише частки виборців цих двох рівнів освіти (з п'яти її рівнів, виділених при опитуванні) в електоратах В. Ющенко та В. Януковича відрізняються між собою статистично значуще (див. табл. 3). Причому виборці із середньою спеціальною освітою представлені дещо більшою часткою в електораті В. Януковича, а виборці із закінченою вищою освітою – в електораті В. Ющенко. Виборці з усіма іншими рівнями освіти, включно з виборцями з незакінченою вищою освітою представлені в обох електоратах практично однаковими частками (різниця між ними статистично незначуща на рівні $p = 0,05$). Зазначимо, що це стосується і частки виборців з незакінченою вищою освітою молодших за 30 років (таких в електораті В. Ющенко 3,5%, а в електораті В. Януковича – 3,6%).

Таблиця 3

Освітній склад електоратів В.Ющенка і В.Януковича (%)

Рівень освіти	Серед тих, хто голосував		Різниця (Ю) – (Я)
	за В.Ющенка	за В.Януковича	
Неповна середня	10.4	10.5	- 0.1*
Повна середня	21.6	21.3	+ 0.3*
Середня спеціальна	34.4	37.7	- 3.3
Незакінчена вища	6.0	6.5	- 0.5*
Закінчена вища	25.8	22.4	+ 3.6
Не дали відповіді	1.8	1.6	+ 0.2*
Разом	100.0	100.0	-

* Різниці статистично незначущі на рівні $p = 0,05$; усі інші різниці статистично значущі на рівні $p < 0,01$.

Поселенський склад електоратів обох кандидатів представлений у таблиці 4. З наведених даних видно, що більший внесок до електорату В. Ющенка, ніж В. Януковича дали мешканці сіл і обласних центрів України. Майже однаковий внесок до обох електоратів дали мешканці невеликих міст, з населенням до 20 тисяч жителів. Мешканці інших міських населених пунктів дали більший внесок до електорату В. Януковича. Причому, чим більше місто за чисельністю населення, тим більша частка мешканців таких міст голосувала за В.Януковича і тим більша їхня частка в його електораті перевершує їхню ж частку в електораті В. Ющенка. Так, якщо у містах з населенням до 50 тисяч жителів ця різниця на користь В. Януковича становила лише близько 3%, то в містах з кількістю населення від 50 до 100 тисяч вона була вдвічі більшою – близько 6%, а в містах з населенням з понад 100 тисяч жителів, але не обласних центрах, – ще вдвічі більшою, майже 12%. В той же час, внесок до електорату В. Ющенка жителів міст усіх виокремлених типів (крім обласних центрів) був майже однаковим – з відмінностями від 0,4% до 0,6% (статистично значущою на рівні $p = 0,05$ тут є відмінність не менша за 0,5%).

Таблиця 4

Поселенський склад електоратів В.Ющенка і В.Януковича (%)

Тип населеного пункту	Серед тих, хто голосував		Різниця (Ю) – (Я)
	за В.Ющенка	за В.Януковича	
Обласний центр	30.3	25.8	+ 4.5
Місто з населенням 100 тис. та більше	4.9	16.6	- 11.7
Місто з населенням від 50 до 100 тис.	4.7	10.8	- 6.1
Місто з населенням від 20 до 49 тис.	4.3	7.2	- 2.9
Місто з населенням менше 20 тис.	4.8	4.6	+ 0.2*
Селище міського типу	11.4	13.4	- 2.0
Село	39.5	21.6	+ 17.9
Разом	100.0	100.0	-

* Різниця статистично незначуща на рівні $p = 0,05$; усі інші різниці статистично значущі на рівні $p < 0,01$.

Внаслідок значних відмінностей між електоральними схильностями виборців різних регіонів усі вони статистично значуще відрізняються за своїми частками в електоратах В.Ющенка та В.Януковича (див. табл. 5). Як видно з наведених даних, відносно найбільшу частку в електораті В.Ющенка становлять виборці Центрального регіону, а в електораті В. Януковича – Східного, який до електорату В. Ющенка дав, навпаки, найменший внесок. До електорату ж В. Януковича найменший внесок дав Західний регіон.

Таблиця 5

Регіональний склад електоратів В.Ющенка і В.Януковича (%)

Регіон	Серед тих, хто голосував		Різниця (Ю) – (Я)
	за В.Ющенка	за В.Януковича	
Західний	37.4	4.0	+33.4*
Центральний	42.6	11.0	+ 31.6
Південний	14.4	38.5	- 24.1
Східний	5.6	46.5	- 40.9
Разом	100.0	100.0	-

* Усі різниці статистично значущі на рівні $p < 0,01$.

Ці самі дані дають підстави твердити, що 80% електорату В. Ющенка – це виборці з Північно-Західної частини України, її Центрального і Західного регіонів, і лише 20% – виборці з Південно-Східної частини України. В електораті ж В. Януковича, навпаки, переважну його частину – 85% – становлять саме виборці зі Східного і Південного регіонів, і лише 15% – виборці з Північно-Західної України. Тому має сенс додатково провести порівняння демографічних структур, з одного боку, північно-західних електоратів двох кандидатів (див. табл. 6), а з другого – їхніх південно-східних електоратів (див. табл. 7).

Аналіз даних, наведених в таблиці 6, свідчить, що у Північно-Західній частині України між гендерними структурами електоратів двох кандидатів не було статистично значущих відмінностей (на рівні $p > 0,11$). У Південно-Східній же частині України різниця між відповідними структурами була дуже помітною: в електораті В. Януковича різниця між частками жінок і чоловіків майже в 10 разів перевершила відповідну різницю в електораті В. Ющенка (15,8% проти 1,6%).

Вікові ж структури електоратів двох кандидатів, навпаки, більш відмінними виявилися у Північно-Західній частині України. Тут подібність цих структур була майже вдвічі меншою, ніж у Південно-Східній Україні (за тестом χ^2 на близькість розподілів – 0,34 проти 0,57). Відмінності між віковими структурами електоратів у двох частинах України відносно найбільше відрізнялися за рахунок вікової когорти 50–59 років та наймолодшої когорти виборців. Так, у Північно-Західній Україні частка виборців віком 50–59 років в електораті В. Януковича була на 5,4% більшою, ніж в електораті В. Ющенка, а у Південно-Східній Україні ця частка виборців в електораті В. Ющенка була не меншою, ніж в електораті В. Януковича (формально навіть на 0,3% більшою, але ця різниця статистично незначуща на рівні $p > 0,1$). Водночас, частка виборців віком до 30 років у Північно-Західній Україні в електораті В. Ющенка була на 4,6% більшою, ніж в електораті В. Януковича, а у Південно-Східній Україні ця частка виборців в електораті В. Ющенка була не більшою, ніж в електораті В. Януковича (формально навіть на 0,2% меншою, але ця різниця статистично незначуща на рівні $p > 0,1$).

Освітні структури електоратів двох кандидатів суттєво більш відмінними виявилися у Південно-Східній Україні. Подібність цих структур тут була у багато разів меншою, ніж у Північно-Західній Україні (за тестом χ^2 на близькість розподілів – 0,004 проти 0,941). Відмінності між освітніми структурами електоратів у двох частинах України відносно найбільше відрізнялися за рахунок виборців з вищою освітою. Так, у Північно-Західній Україні частка виборців з вищою освітою (закінченою і незакінченою) в електораті В. Януковича була на 3,4% більшою, ніж в електораті В. Ющенка, а у Південно-Східній Україні ця частка

виборців в електораті В. Ющенко була на 17,0% – в 5 разів – більшою, ніж в електораті В. Януковича (обидві різниці статистично значущі на рівні $p < 0,001$).

Таблиця 6

Розподіл північно-західних електоратів В. Ющенко та В. Януковича за соціально-демографічними характеристиками виборців (%)

Соціально-демографічні характеристики	Серед тих, хто голосував		Різниця (Ю) – (Я)
	за В.Ющенко (N = 12984)	за В.Януковича (N = 1763)	
<i>Стать</i>			
Чоловіки	48.2	46.2	+ 2.0*
Жінки	51.8	53.8	- 2.0*
<i>Разом</i>	100.0	100,0	
<i>Вік</i>			
18–29 років	20.7	16.1	+ 4.6
30–39 років	19.4	16.0	+ 3.4
40–49 років	22.0	19.7	+ 2.3
50–59 років	18.5	23.9	- 5.4
60 років і більше	19.4	24.3	- 4.9
<i>Разом</i>	100.0	100,0	
<i>Рівень освіти</i>			
Неповна середня	11.6	10.3	+ 1.3*
Повна середня	23.5	24.3	- 0.8*
Середня спеціальна	35.8	33.0	+ 1.8
Незакінчена вища	5.6	6.2	- 0.6*
Закінчена вища	23.5	26.3	- 2.8
<i>Разом</i>	100.0	100,0	
<i>Тип поселення</i>			
Городяни	56.4	64.5	- 8.1
Селяни	43.6	35.5	+ 8.1
<i>Разом</i>	100.0	100,0	
<i>Реґіон</i>			
Західний	46.8	26.5	+ 20.3
Центральний	53.2	73.5	- 20.3
<i>Разом</i>	100.0	100,0	

*Різниці статистично незначущі на рівні $p \geq 0,05$; інші різниці статистично значущі на рівні $p < 0,05$, а виділені жирним шрифтом – на рівні $p < 0,01$.

Поселенські ж структури електоратів В. Ющенка і В. Януковича більш відмінними виявилися у Північно-Західній частині України. Тут різниця між компонентами цих структур, які визначаються частками голосів, отриманих кандидатами від городян і селян, була майже вдвічі більшою, ніж у Південно-Східній Україні (8,1% проти 4,0%). А через те, що В. Янукович у цій частині України серед сільських виборців програв В. Ющенку ще більше голосів, ніж серед міських, то в його електораті різниця між частками городян і селян більш ніж удвічі перевершує відповідну різницю в електораті В. Ющенка (19,0% проти 8,8%).

Щодо співвідношення городян і селян в електораті В. Ющенка, то воно майже не відрізняється від співвідношення їх серед тих виборців цієї частині України, які взяли участь у переголосуванні другого туру виборів (за даними нашого екзит-полу це – 57,4% городян і 42,6% селян; відмінності в 1% від відповідних часток в електораті В. Ющенка статистично незначущі на рівні $p = 0,05$). Це дає підстави зробити висновок, що у Північно-Західній частині України пропорції поширеності прихильності до В. Ющенка і серед міського, і серед сільського населення були практично однаковими. Поширеність же підтримки В. Януковича в цій частині України у містах і селах була неоднаковою. У його електораті частка городян на 7,1% більша (а частка селян відповідно менша), ніж їхні частки серед тих виборців цієї частині України, які взяли участь у переголосуванні другого туру виборів.

Що стосується співвідношення відмінностей між регіональними структурами електоратів В. Ющенка і В. Януковича у різних частинах України, то це співвідношення може бути лише умовним і не має особливого сенсу, оскільки всередині кожної з виокремлених частин її поділ на два регіони – на відміну від поділів за іншими демографічними характеристиками – може бути дещо іншим (через те, що цей поділ проведено шляхом об'єднання сусідніх областей з відносно більш близькими пропорціями розподілу голосів між двома кандидатами, і так щоб кожний регіон охоплював не менш як 20% дорослого населення України).

Але тут має сенс звернути увагу на те, що всередині кожної з виокремлених частин України відмінності між регіональними структурами електоратів двох кандидатів виявилися більш розбіжними, ніж між будь-якими з інших демографічних структур цих електоратів. Так, у Північно-Західній частині України ця відмінність сягає 20,3%, тобто у 2,5 раза перевершує найбільшу відмінність між будь-якими компонентами інших демографічних структур цих самих електоратів, а саме – відмінність між компонентами їхніх поселенських структур. Подібна ситуація спостерігається у співвідношенні між різними демографічними структурами електоратів двох кандидатів у Південно-Східній Україні. Тут відмінність між регіональними структурами цих електоратів сягає майже 27%, що в 1,7 раза більше від найбільшої з різниць між будь-яки-

ми компонентами інших демографічних структур електоратів В. Ющенко і В. Януковича, а саме – різниці між внесками до цих електоратів виборців із закінченою вищою освітою.

Таблиця 7

Розподіл південно-східних електоратів В. Ющенко і В. Януковича за соціально-демографічними характеристиками виборців (%)

Соціально-демографічні характеристики	Серед тих, хто голосував		Різниця (Ю) – (Я)
	за В.Ющенко (N = 3227)	за В.Януковича (N = 9973)	
<i>Стать</i>			
Чоловіки	49.2	42.1	+ 7.1
Жінки	50.8	57.9	- 7.1
<i>Разом</i>	100.0	100,0	
<i>Вік</i>			
18–29 років	20.0	20.2	- 0.2*
30–39 років	20.6	17.5	+ 3.1
40–49 років	24.2	21.0	+ 3.2
50–59 років	20.3	20.0	+ 0.3*
60 років і більше	14.9	21.2	- 6.3
<i>Разом</i>	100.0	100,0	
<i>Рівень освіти</i>			
Неповна середня	6.7	10.7	- 4.0
Повна середня	15.7	21.2	- 5.5
Середня спеціальна	31.8	39.2	- 7.4
Незакінчена вища	8.4	6.7	+ 1.7
Закінчена вища	37.4	22.1	+ 15.3
<i>Разом</i>	100.0	100,0	
<i>Тип поселення</i>			
Городяни	76.8	80.8	- 4.0
Селяни	23.2	19.2	+ 4.0
<i>Разом</i>	100.0	100,0	
<i>Регіон</i>			
Південний	72.1	45.3	+ 26.8
Східний	27.9	54.7	- 26.8
<i>Разом</i>	100.0	100,0	

*Різниці статистично незначущі на рівні $p \geq 0,05$; інші різниці статистично значущі на рівні $p < 0,05$, а виділені жирним шрифтом – на рівні $p < 0,01$.

Проведений порівняльний аналіз демографічних структур електоратів двох кандидатів у двох частинах України при переголосуванні другого туру президентських виборів показав, що параметри цих структур у виділених двох частинах України не однаковою мірою залежали від однакових демографічних характеристик виборців. Конкретні величини коефіцієнту Крамера V , який характеризує рівень зв'язку розподілів голосів виборців за демографічними категоріями із розподілами голосів між В. Ющенком та В. Януковичем у Північно-Західній та Південно-Східній Україні, наведені у таблиці 8.

Таблиця 8

Рівні зв'язку розподілу голосів між кандидатами та демографічними характеристиками виборців у двох частинах України (за коефіцієнтом Крамера V)

Соціально-демографічні характеристики	Параметри зв'язку	
	у Північно-Західній Україні	у Південно-Східній Україні
Стать	0,013*	0,062
Вік	0,070	0,074
Освіта	0,029	0,162
Тип поселення	0,053	0,043
Регіон проживання	0,132	0,230

* Коефіцієнт статистично незначущий на рівні $p = 0,21$; інші коефіцієнти статистично значущі, в т.ч. виділений курсивом – на рівні $p < 0,02$, усі інші – на рівні $p < 0,001$.

Порівняння наведених у таблиці параметрів зв'язків розподілу голосів між кандидатами з розподілом виборців за їхніми демографічними характеристиками у двох частинах України засвідчує, що спільним для цих частин України було лише те, що в кожній з них розподіл голосів між кандидатами найбільше залежав від розподілу виборців за регіонами, і що приблизно однаково в обох частинах України цей розподіл залежав від віку виборців.

Усі інші зв'язки електоральних переваг виборців з їхніми демографічними характеристиками у Південно-Східній Україні були значно сильніші ніж у Північно-Західній. І серед інших зв'язків у порівнюваних частинах України найбільше відрізнялися залежності електоральних переваг виборців від рівня їхньої освіти та від їхньої статі. У Північно-Західній частині України – на відміну від Південно-Східної – про зв'язок розподілу голосів між кандидатами з розподілом виборців за статтю взагалі не має підстав говорити (він не був статистично значущим), а розподіл голосів між кандидатами від рівня освіти виборців залежав щонайменше, тоді як у Південно-Східній Україні – щонайбільше.

Порівнюючи ці результати з результатами аналізу, проведеного наприкінці попереднього розділу, доходимо висновку, що відносно високий рівень залежності електоральних преференцій виборців в Україні від їхнього поділу на міських і сільських є результатом неоднаковості пропорцій міського і сільського населення у різних регіонах. Всередині кожної з тих частин України, на які вона поділилася за переважанням схильностей до певного кандидата, ця залежність значно слабкіша. Слабкіша в них і залежність від внутрішнього поділу цих частин України на регіони. Хоча і всередині цих частин України саме те, чим відрізняються виділені в них регіони, залишається найвпливовішим чинником, який ще не є з'ясованим.

ВАЛЕРІЙ ХМЕЛЬКО

«Подвійний» другий тур: як змінився електорат кандидатів?

Розглянуті у попередньому розділі демографічні структури електоратів В. Ющенка і В. Януковича при переголосуванні другого туру виборів цікаво порівняти з демографічними структурами електоратів цих кандидатів у первісному другому турі за тими демографічними характеристиками, які при цьому фіксувалися. З числа опитаних під час Національного екзит-полу на цьому турі президентських виборів на запитання анкети, за кого вони щойно проголосували, дали відповідь 28 322 респонденти, в тому числі 27 071 позначив у анкеті прізвище одного з кандидатів (14 771 – В. Ющенко та 12 300 – В. Януковича) та одночасно вказав на свою стать та вік¹, а 792 відповіли, що не підтримали жодного з кандидатів.

Наведені у таблиці 1 показники складових демографічних структур дієвих електоратів другого і «третього» турів виборів засвідчують, що їхні гендерні і поселенські структури були вельми подібними. Як за частками чоловіків і жінок, так і за частками міських та сільських виборців відмінності між цими електоратами були статистично незначущими (на рівні $p > 0,05$).

Таблиця 1

Розподіл дієвих електоратів другого і «третього» турів виборів за демографічними характеристиками виборців (%)

Соціально-демографічні характеристики	Дієві електорати (за даними екзит-полів)		Різниця (3-й) – (2-й)
	Другого туру 21.11.2004 (N = 28 322)	«третього туру» 26.12.2004 (N = 28 746)	
<i>Стать</i>			
Чоловіки	46.6	46.1	- 0.5*
Жінки	53.4	53.9	+0.5*
<i>Разом</i>	100.0	100,0	

¹ Запитання стосовно рівня освіти у цьому екзит-полі не ставилося.

<i>Вік</i>			
18–29 років	22.2	20.3	-1.9
30–39 років	18.4	18.6	+0.2*
40–49 років	21.2	21.8	+0.6*
50–59 років	18.8	19.6	+0.8
60 років і більше	19.4	19.7	+0.3*
<i>Разом</i>	100.0	100,0	
<i>Тип поселення</i>			
Місто	67.5	68.1	+0.6*
Село	32.5	31.9	- 0.6*
<i>Разом</i>	100.0	100,0	
<i>Region</i>			
Західний	22.5	23.1	+0.6*
Центральний	29.1	29.5	+0.4*
Південний	24.8	24.7	- 0.1*
Східний	23.6	22.7	-0.9
<i>Разом</i>	100.0	100,0	

* Різниці статистично незначущі на рівні $p \geq 0,05$; інші різниці статистично значущі на рівні $p < 0,05$, а виділені жирним шрифтом – на рівні $p < 0,01$.

Відносно найбільше дієвий електорат «третього» туру відрізнявся за віковим складом меншою на 1,9% часткою виборців молодших за 30 років та більшою на 1,1% часткою виборців старших за 50 років (обидві відмінності статистично значущі на рівні $p < 0,01$).

Певні відмінності зафіксовано й у регіональному складі дієвих електоратів другого і «третього» турів. Хоча частки трьох регіонів відрізняються статистично незначуще (на рівні $p > 0,05$), але по-перше, частка Східного регіону під час «третього» туру була статистично значуща (на рівні $p = 0,05$) меншою, ніж під час другого туру, а по-друге, під час «третього» туру статистично значуща (на рівні $p = 0,05$) більшою на 1% була частка виборців Північно-Західної України і на стільки ж меншою – частка виборців Південно-Східної України.

Більше змін між другим і «третім» туром спостерігалось стосовно електоратів кожного з кандидатів. Перш за все зазначимо, що за даними наших екзит-полів, переголосування другого туру призвело до збільшення у складі виборців, котрі голосували на відкритих виборчих дільницях на території України, частки прихильників В. Ющенка на 3,5% (від 53,1% до 56,6%) та зменшення частки прихильників В. Януковича на 3,1% (від 44,1% до 41,0%).

Одночасно помітних змін зазнали і демографічні структури обох електоратів. Так, у гендерному складі електорату В. Юценка статистично значуще збільшилася частка жінок та, відповідно, зменшилася частка чоловіків (див. табл. 2). У віковому складі цього ж електорату статистично значуще, на 2,6%, зменшилася частка виборців віком до 30 років і на 2,1% збільшилася частка виборців від 50 років і старших, в тому числі – на 1,2% виборців від 60 років і старших. При цьому частка виборців віком від 30 до 50 років в електораті В. Юценка практично не змінилася.

Таблиця 2

Розподіл електорату В. Юценка за демографічними характеристиками виборців у другому і «третьому» турах виборів (%)

Соціально-демографічні характеристики	Дієві електорати (за даними екзит-полів)		Різниця (3-й) – (2-й)
	Другого туру 21.11.2004 (N = 15 044)	«третього туру» 26.12.2004 (N = 16 211)	
<i>Стать</i>			
Чоловіки	50.1	48.4	-1.7
Жінки	49.9	51.6	+1.7
<i>Разом</i>	100.0	100,0	
<i>Вік</i>			
18–29 років	23.2	20.6	-2.6
30–39 років	19.6	19.6	0.0*
40–49 років	21.9	22.5	0.6*
50–59 років	17.9	18.8	0.9
60 років і більше	17.3	18.5	+1.2
<i>Разом</i>	100.0	100,0	
<i>Тип поселення</i>			
Обласний центр або столиця	31.4	30.3	-1.1
Інше місто	18.3	18.7	+0.4*
Селище міського типу	10.9	11.4	+0.5*
Село	39.3	39.5	+0.2*
<i>Разом</i>	100.0	100,0	
<i>Регіон</i>			
Західний	38.0	37.4	- 0.6*
Центральний	41.8	42.6	+0.9*
Південний	14.8	14.4	- 0.4*
Східний	5.5	5.6	+0.1*
<i>Разом</i>	100.0	100,0	

* Різниця статистично незначуща на рівні $p \geq 0,05$; інші різниця статистично значущі на рівні $p < 0,05$, а виділені жирним шрифтом – на рівні $p < 0,01$.

У складі того самого електорату за типом поселення, де мешкають виборці, що голосували за В. Ющенка, статистично значущих змін (на рівні $p < 0,05$) зазнала лише частка мешканців обласних центрів та столиці України: вона скоротилась на 1,1%. Пропорції ж представлення в електораті В. Ющенка «третього» туру виборів мешканців сіл та міського населення загалом у порівнянні з другим туром практично не змінилися (відмінність у 0,2% не є статистично значущою на рівні $p > 0,05$).

Практично не змінилися і пропорції, в яких в електораті В. Ющенка і в другому, і в «третьому» турах були представлені виборці виокремлених чотирьох регіонів України. Відмінності, які зафіксовано між частками виборців кожного з цих регіонів в електораті В. Ющенка у другому і «третьому» турах, статистично незначущі (на рівні $p > 0,05$). А якщо порівняти частки, що їх становили в обох турах виборці Північно-Західної та Південно-Східної України, то тотожність їхніх обсягів в електораті В. Ющенка фіксується ще з більшою надійністю.

З іншого боку, зміни у регіональній структурі електорату В. Януковича між останніми двома турами президентських виборів були добре помітними і статистично значущими. Так у складі цього електорату частка виборців Північно-Західної України у «третьому» турі була на 3,3% меншою, ніж у другому, а частка Південно-Східної України на стільки ж була більшою (обидві різниці статистично значущі на рівні $p < 0,01$). Ці зміни між двома турами відбулися в основному за рахунок відповідних змін у Центральному регіоні, де втрати В.Януковича становили 2,6%, та Південному регіоні, де частка його електорату збільшилася на 2,5% (обидві різниці статистично значущі на рівні $p < 0,01$). Найменше ж змінилися частки його електорату в регіонах, де він у другому турі мав найменшу та найбільшу підтримку – у Західному та Східному.

Подібними до змін у регіональній структурі були зміни між другим і «третьим» турами виборів і у поселенській структурі електорату В. Януковича, яка, до речі, досить помітно зв'язана регіональною, через те, що у Північно-Західній Україні частка міських виборців в обох турах виборів була приблизно на 23% меншою, ніж у Південно-Східній (приблизно 57% проти 80%), а частка сільських виборців, відповідно, на 23% більшою (43% проти 20%). Серед тих, хто голосував за В. Януковича у «третьому» турі, частка міських виборців була на 2,9% більшою, а частка сільських виборців, відповідно, на 2,9% меншою, ніж у другому турі (різниці статистично значущі на рівні $p < 0,01$). При цьому приріст частки міських виборців відбувся в основному за рахунок мешканців не обласних центрів і столиці, а інших міст; частка ж виборців із селищ міського типу змін практично не зазнала (різниця у 0,3% статистично незначуща на рівні $p > 0,05$).

У той же час зміни у віковій структурі електорату В. Януковича за період, що розглядається, були, фактично, мінімальними (див. табл. 3). Тут є підстави говорити лише про зменшення на 1,1% частки молодих виборців – віком до 30 років (різниця статистично значуща на рівні $p < 0,05$). А у гендерній структурі цього електорату статистично значущих відмінностей (на рівні $p = 0,05$) взагалі не виявилось.

Таблиця 3

Розподіл електорату В. Януковича за демографічними характеристиками виборців у другому і «третьому» турах виборів (%)

Соціально-демографічні характеристики	Дієві електорати (за даними екзит-полів)		Різниця (3-й) – (2-й)
	Другого туру 21.11.2004 (N = 12 486))	«третього туру» 26.12.2004 (N = 11 736)	
<i>Стать</i>			
Чоловіки	41.9	42.7	+0.8*
Жінки	58.1	57.3	- 0.8*
<i>Разом</i>	100.0	100,0	
<i>Вік</i>			
18–29 років	20.7	19.6	- 1.1
30–39 років	16.8	17.2	+0.5*
40–49 років	20.4	20.8	+0.4*
50–59 років	19.8	20.6	+0.8*
60 років і більше	22.3	21.8	- 0.5*
<i>Разом</i>	100.0	100,0	
<i>Тип поселення</i>			
Обласний центр або столиця	24.5	25.8	+1.3
Інше місто	37.3	39.2	+1.9
Селище міського типу	13.7	13.4	- 0.3*
Село	24.5	21.6	- 2.9
<i>Разом</i>	100.0	100,0	
<i>Регіон</i>			
Західний	4.7	4.0	- 0.7
Центральний	13.6	11.0	- 2.6
Південний	36.0	38.5	+2.5
Східний	45.6	46.4	+0.8*
<i>Разом</i>	100.0	100,0	

*Різниці статистично незначущі на рівні $p \geq 0,05$; інші різниці статистично значущі на рівні $p < 0,05$, а виділені жирним шрифтом – на рівні $p < 0,01$.

Таким чином, демографічні структури електоратів і В. Ющенко, і В. Януковича в період між другим туром президентських виборів, який відбувся 21 листопада 2004 року, та його переголосуванням 26 грудня того самого року зазнали певних змін. Але характер цих змін помітно відрізнявся. Так, в електораті В. Ющенко ці зміни торкнулися переважно гендерного та вікового складу виборців. У гендерному – за рахунок того, що між двома турами до числа його прихильників жінок додалося ще більше, ніж чоловіків. А у віковому складі чисельність молоді віком до 30 років дещо скоротилася. При цьому зміни у поселенському складі виборців були незначними, а у розподілі за регіонами їх фактично не виявилось. В електораті ж В. Януковича, навпаки, гендерний склад виборців фактично не змінився, а віковий зазнав найменших із зафіксованих змін. Найбільші ж зміни відбулися у регіональному та поселенському складі цього електорату. В регіональному – за рахунок того, що між двома турами у Західному і Центральному регіонах та серед сільських виборців у цілому В. Янукович втратив більшу частку прихильників, ніж у Східному і Південному регіонах і серед міських виборців загалом.

Розділ IV

Екзит-польний процес в Україні під час президентських виборів-2004 та його уроки для соціологічної спільноти та громадськості

ІРИНА БЕКЕШКІНА

Екзит-польний процес в Україні під час президентських виборів-2004 та його уроки для соціологічної спільноти та громадськості

Соціологія, звісно, є наукою. Але наукою особливою – про суспільство. Електоральна соціологія становить невід’ємну частину соціологічної науки, вивчаючи закономірності електоральної поведінки населення та даючи суспільству об’єктивну картину виборчої кампанії. Дослідники проблем виборів вважають, що опитування громадської думки, які виникли понад 60 років тому, істотно змінили сам характер виборчих кампаній, водночас із появою телебачення¹. За допомогою соціологів виборці увесь час тримають руку на пульсі виборчої кампанії, мають можливість робити більш усвідомлений вибір.

Екзит-поли – опитування на виході з виборчих діляниць у день виборів – теж стали вже звичною практикою у демократичних і навіть напівдемократичних країнах.

І в Україні до екзит-полів вже звикли. Перший екзит-пол було проведено в Україні 1998 року під час парламентських виборів за організації Фонду «Демократичні ініціативи». По тому було проведено ще три загальнонаціональні екзит-поли (під час виборів 1998, 1999 (два тури), 2002 рр.) – і ніколи їх результати не викликали нарікань соціологів, оскільки методологічну та польову роботу здійснювали провідні соціоло-

¹ David Butler. Polls and Elections. In: Comparing Democracies. Elections and Voting in Global Perspective. SAGE Publications: Thousand Oaks, London, New Delhi, 1996, p. 236

гічні служби України. Усі чотири екзит-поли були проведені на рівні світових стандартів і визнані такими міжнародною професійною спільнотою. Та й в Україні вони жодного разу після виборів не піддавалися сумнівам. Результати екзит-полів ніколи докорінно не відрізнялися від офіційних даних ЦВК, що надавало результатам виборів додаткової легітимності й переконливості². А екзит-пол 2002 року був проведений просто блискуче: офіційні дані ЦВК та екзит-полу різнилися лише щодо двох суб'єктів, та й то на 1.5%, причому результати трьох соціологічних служб, кожна з яких здійснювала власний екзит-пол за загальнонаціональною вибіркою з 6000 респондентів, були майже тотожними.

Слід сказати, що загалом аж до того фатального дня екзит-полу першого туру президентських виборів 2004 року взаємини у соціологічному середовищі складалися цілком доброзичливі. Навіть керівники комерційних фірм-конкурентів співробітничали і майже дружили, будучи до того ж зв'язані багатьма роками добрих стосунків. Соціологи об'єдналися у Соціологічну асоціацію України (САУ), яка робила чимало корисних справ – проводила щорічні конференції, видавала в світ літературу. Було ухвалено і Кодекс професійної етики Соціологічної асоціації України, де у пункті 4.2. ясно записано, що «соціолог не фабрикує дані і не фальсифікує результати»³. За дотриманням соціологами Кодексу мала стежити Комісія з професійної етики САУ, причому, згідно із Кодексом, «порушення положень кодексу може призвести до застосування санкцій, аж до виключення з членів Асоціації»⁴.

Зміцнювався і авторитет соціології у суспільстві. Тривала чесна робота провідних соціологічних служб сформувала у суспільстві думку, що фірмам, які багато років працюють на ринку, треба довіряти, бо репутація – понад усе. Звичайно, час від часу і у ЗМІ, і з політичних трибун лунали звинувачення на адресу соціологів у їхній заангажованості, проте вони сприймалися як звичайна виборча риторика, і не більше.

Що ж сталося під час президентських виборів 2004 року, що призвело до «гріхопадіння» соціологів? Чому розкололася соціологічна спільнота?

Головна причина в тому, що у рік президентських виборів докорінним чином змінилася ситуація в Україні. Досі Україна в усіх класифікаціях тлумачилася як напівдемократична країна, як електоральна демократія. Відмінність електоральної демократії від просто країни, де регулярно

² Exit Poll: парламентські вибори-1998. Президентські вибори-1999. Парламентські вибори-2002. – К., 2002.

³ Кодекс професійної етики соціолога. – Громадська думка, № 3, 2004, с. 39.

⁴ Там само, с. 35.

проводять вибори, полягає у тому, що на виборах у країні електоральної демократії влада ризикує втратити владу. Так сталося на президентських виборах 1994 року, коли Леонід Кравчук втратив владу внаслідок виборів. Та й на парламентських виборах 2002 року впевнену перемогу за партійним списком дістали опозиційні партії. Слід наголосити, що під час усіх попередніх виборів на соціологів не було здійснено ані гонінь, ані серйозного тиску, ніхто не жадав, аби вони вдавалися до фальсифікації отриманих результатів.

Проте президентські вибори-2004 були поза порівнянням проти всіх попередніх перегонів. Закінчувалася ціла політична епоха, пов'язана із Президентом Кучмою. За 10 років його царювання склалася певна «планетарна» структура влади, з «планетами», «супутниками», «кометами», що обертаються навколо Президента, структура, де тісно злиті в ціле бюрократія, фінанси й економіка, де великий бізнес невід'ємний від державного «даху», пов'язаний із зловживанням, а часто – й просто злочинами. Отже, вибори могли призвести не просто до зміни прізвища Президента, а й до знищення самої системи, що склалася, зміни усієї політичної еліти. І в такій ситуації владі вже було не до демократичних сентиментів, наявну систему слід було зберегти будь-що.

Першим «тренінгом» стали вибори мера Мукачєвого. Соціологи у Мукачєвому робили свою звичну роботу – проводили екзит-пол. Його організував Фонд «Демократичні ініціативи», а здійснював Консорціум, який мав намір проводити екзит-пол і на загальнонаціональних президентських виборах. До Консорціуму, зокрема, входили усі провідні соціологічні фірми України: «Соціс», Київський міжнародний інститут соціології, Центр «Соціальний моніторинг» і Центр ім. Разумкова. Результати екзит-полу в Мукачєвому, згідно з яким впевнену перемогу здобув кандидат від «Нашої України» Віктор Балєга (62.4% проти 29.99% у його головного суперника Ернєста Нусєра) не стали несподіванкою для соціологів. Протягом місяця у Мукачєвому фірма «Соціс» на замовлення Фонду «Демократичні ініціативи» проводила передвиборні опитування, а останні результати «роллінгу» були отримані за два дні до дня голосування. І протягом усього часу опитувань Віктор Балєга мав стабільну перевагу в 1.5 рази.⁵

А от офіційні результати стали шоком – вони були дзеркально протилежними і екзит-полу, і паралельному підрахунку голосів, що їх здійснювали представники «Нашої України» на основі протоколів. Далі – відома фарсова ситуація з «викраденими» протоколами та бюлетєнями.

⁵ Мукачєве-2004: екзит-пол. – К., 2004, с. 8-12.

Здавалося б, навіщо на очах численних вітчизняних та міжнародних спостерігачів, журналістів і політиків так нахабно фальсифікувати результати, адже посада мера невеличкого міста не така вже й вагома? Але річ не лише в амбіціях політичних лідерів. Мукачеве мало стати своєрідним тестом – якою ж буде реакція на грубу фальсифікацію результатів? Реакція як всередині країни, так і з-за кордону була бурхливою, але безплідною.

Варто зазначити, що вперше за час проведення в Україні опитувань у Мукачевому влада вчинила тиск на соціологів. Половина місцевих інтерв'юєрів, насамперед вчителі, відмовилися працювати, позаяк їм це заборонили їхні керівники. Довелося везти інтерв'юєрів з інших областей України. Проведенню самого екзит-полу заважали молодики «кримінальної зовнішності», які стирчали чи не біля кожної виборчої дільниці і до яких міліція ставилася надто шанобливо.

Якою ж мала бути реакція соціологічної спільноти, зокрема, Соціологічної асоціації України на цю нечувану подію? Адже вперше в історії української соціології, та, мабуть, і вперше у світовій соціології результати екзит-полу і офіційні результати розійшлися на 60%, якщо сумувати різниці стосовно обох кандидатів!

Реакції Соціологічної асоціації не було жодної. І це попри те, що з чотирьох фірм, що брали участь у проведенні екзит-полу, три («Соціс», «Соціальний моніторинг» і Київський міжнародний інститут соціології) були колективними членами САУ! Що мала зробити САУ? Насамперед слід було провести соціологічний аудит цього екзит-полу і дати фаховий висновок: чи був він проведений відповідно до професійних стандартів? У даному разі Соціологічна асоціація не діяла як осередок громадянського суспільства, оскільки не стала захищати своїх членів і відстоювати істину. Натомість на захист соціологів став Комітет виборців України, виступивши з Заявою з приводу виборів у Мукачевому⁶.

Щоб впровадити «мукачівський» сценарій на загальнонаціональних виборах Президента, влада мала розв'язати певну проблему, а саме: що робити з екзит-полом, який зазвичай проводиметься на президентських виборах? Громадськість і в Україні, і міжнародна вже звикла довіряти екзит-полам. Загострювали проблему й події, що сталися в Грузії, коли саме екзит-пол, засвідчивши фальсифікацію виборів на користь партії влади, став поштовхом до «революції троянд».

Антиекзит-польна «артпідготовка» у засобах масової інформації певної політичної орієнтації провадилася постійно. Проте впродовж три-

⁶ «Екзит-пол відображає волевиявлення громадян точніше, ніж паралельний підрахунок голосів». Заява Комітету виборців України. – Мукачеве-2004: екзит-пол, с. 7.

валого часу штаб «єдиного кандидата», за висловом самого кандидата, не знав, «як маніпулювати» такою «технологією», як екзит-пол. Просто заборонити проведення екзит-полу – означало б поставити себе на один щабель з найодіознішими режимами. Тому для боротьби з соціологами влада обрала іншу тактику: використати самих соціологів, протиставити екзит-полу Консорціуму кілька екзит-полів з «потрібним» результатом. Першою такою «альтернативою» був проголошений екзит-пол Фонду «Общественное мнение» під головуванням сумно відомого Глеба Павловського, другим – екзит-пол Українського інституту соціальних досліджень.

Що мала робити Соціологічна асоціація, аби захистити соціологію від дискредитації? Очевидно, стати тією арбітражною інстанцією, яка здійснила б кваліфіковану експертизу принаймні тих екзит-полів, що були проведені організаціями – членами асоціації. Фонд «Демократичні ініціативи» звернувся до САУ з відповідною пропозицією. Але на проти-вагу цьому асоціація підтримала лише один з екзит-полів, а саме – Українського інституту соціальних досліджень, аргументувавши свої дії тим, що він, буцімто «український» і фінансується з «вітчизняних джерел». Тож узявши під свій «дах» цей екзит-пол, Соціологічна асоціація, очевидно, повинна була б нести за нього відповідальність і контролювати його проведення, зокрема, у день виборів. Однак цього не сталося.

Про події тієї трагічної ночі 31 жовтня, коли двоє з членів Консорціуму – центри «Соціс» та «Соціальний моніторинг» – змінили отримані своїми службами результати на користь Януковича, аби забезпечити ті 3–4% переваги, про які постійно говорили представники його штабу, написано було достатньо⁷.

Владі будь-що треба було довести перемогу кандидата Януковича, і для цього вона використала екзит-поли, проведені трьома соціологічними службами, дві з яких – члени Консорціуму Національного екзит-полу – «Соціальний моніторинг» і «Соціс», а третя – Український інститут соціальних досліджень, що його взяла під своє крило Соціологічна асоціація. Що результат був заданий заздалегідь, свідчить така цікава табличка, розповсюджена керівником Українського інституту соціальних досліджень 8 листопада на конференції, що проводив Комітет виборців України за підтримки Фонду Аденауера. Слід сказати, що захід був вельми представницьким, у ньому брали участь, окрім аналітиків і численних журналістів, ще й працівники іноземних посольств. Наведу її повністю.

⁷ Силіна Т. Exit poll: ходіння по муках. – «Дзеркало тижня», 6 листопада 2004 р., Бекешкіна І. Кінець останнього романтика. – Українська правда, 10 листопада 2004 р.

Екзит-поли в день виборів Президента

Кандидат	Екзит-пол Павловського	Екзит-пол Консорціуму (КМІС+ЦР)	Екзит-пол Консорціуму (ЦСМ+Соціс)	Екзит-пол УІСД
Вітренко Н.М.	-	1.5%	1.35%	1.5%
Кінах А.К.	-	н/д	0.77%	1.0%
Мороз О.О.	-	5.5%	5.88%	6.3%
Симоненко П.М.	-	4.8%	6.11%	4.7%
Ющенко В.А.	38%	44.1%	39.25%	39.3%
Янукович В.Ф.	43.5%	38.8%	42.65%	43.0%
Не підтримують жодного з кандидатів	2.5%	2.0%	1.47%	2.0%

Яка чітка подібність трьох екзит-полів, де «перемагає» Янукович і майже з однаковим рахунком! І як різко з цієї однорідності вибивається один-єдиний екзит-пол, де перемагає Ющенко. Нагадаймо, що на той час результати ЦВК ще не були відомі.

Проте уся таблиця – суцільні натяжки. Адже Фонд «Общественное мнение», що проводив екзит-пол «Павловського», офіційно оголосив у день виборів о 16.00 про припинення його у зв'язку з «великою кількістю відмов». Як нам відомо, реальні результати екзит-полу ФОМУ склалися на користь Ющенка. Щодо даних «Соцісу» і «Соціального моніторингу», то не піддані обробці на «міграційний коефіцієнт», вони також мали зовсім інакший вигляд: у «Соцісу» Ющенко здобув 42.0%, Янукович – 41.1%, а у «Соціального моніторингу» Ющенко дістав 40.1%, а Янукович – 41.2% (зазначимо, що у масиві «Соціального моніторингу» вибірка, порівняно з завданням, істотно зміщувалася у бік східних регіонів). Якими ж були результати Українського інституту соціальних досліджень і чи зважувалися вони на «міграційний коефіцієнт» – цього ніхто зараз не скаже. Отже, очевидною була спроба влади «нагнути» соціологів, і вона частково вдалася.

Щоб досягти «потрібного» результату, керівник «Соцісу» Микола Чурилов змушений був «перезважити» результати свого центру та центру «Соціальний моніторинг» на так званий «коефіцієнт міграції», тобто довільно відняти від західних регіонів 2 мільйони виборців. Про таке «відкриття» у світовій соціології партнери по Консорціуму у ніч виборів навіть не були поінформовані.

Далі – більше: відомий скандал славнозвісної прес-конференції від 4 листопада, коли організатори Національного екзит-полу все ж намагалися оприлюднити реально отримані у ніч виборів результати; емоційні вигуки Ірини Балакіревої – керівника «Соціального моніторингу» – сто-

совно «омани, в яку хочуть ввести присутніх», її гучні заяви про начебто «шалений тиск»; і нарешті, вихід двох соціологічних фірм – «Соцісу» й «Соціального моніторингу» – з Консорціуму. Саме цей скандал, а не реальні цифри екзит-полу широко транслювалися усіма телеканалами, які на той час майже цілковито були керовані владою.

А що ж професійна організація соціологів – САУ? Яка була її реакція? Вочевидь, у цій ситуації вона повинна була терміново зібрати правління і з'ясувати, зокрема, який такий «коефіцієнт зважування», досі невідомий світовій історії екзит-полів, застосував Чурилов, чому так відрізняються результати, отримані різними центрами? Нарешті, відчуваючи свою відповідальність як професіоналів перед громадянами своєї країни, узяти під контроль проведення екзит-полів у другому турі, тим більше що майже усі центри, що мали намір проводити екзит-поли, є членами Соціологічної асоціації? І головне – відрядити своїх представників до офісу організацій-членів САУ, що проводили екзит-поли, аби простежити за перебігом опитування, зведенням даних. Як то зробив Київський міжнародний інститут соціології, запросивши спостерігати за всіма процесами зведення результатів і першого, і другого турів Національного екзит-полу міжнародних спостерігачів, які засвідчили, що усе відбувалося чесно і професійно.

Нічого цього асоціація не зробила. Мало того, вона знову... підтримала лише один з екзит-полів – Українського інституту соціальних досліджень.

Про те, що коїлося під час другого туру, теж добре відомо.⁸

Зазначу лише, що те, що у першому турі відбувалося як трагедія, у другому перетворилося на фарс.

Український екзит-пол Яременка під проводом Соціологічної асоціації України та шести університетів піарився на всіх телеканалах, зокрема й російських. Врешті-решт віце-президент САУ картинно розвів руками з «сумною звісткою» про провал свого екзит-полу з причини начебто великої кількості відмов (близько 50%). Цікаво, чи звітував УІСД про це перед шістьма університетами, що брали участь у екзит-полі, а також перед Соціологічною асоціацією?

Майже детективною виявилася ситуація й з широко розпропагандованим чи не на всіх телеканалах, у тому числі й російських, екзит-полом під гучною назвою «Вибір народу», що його проводили спільно центри «Соціс» та «Соціальний моніторинг». При першому отриманні інформації станом на 15.00 було оприлюднено спільні зведені результати –

⁸ Бекешкіна І. Екзит-пол для України і «екзит-пол» для Путіна – «Дзеркало тижня», 27 листопада 2004 р.

49,4%: 45,9% на користь Ющенка. Проте остаточні результати двох фірм, які працювали за єдиною методикою і мали схожі попередні результати, далі розійшлися не лише кількісно, а й до протилежного. Остаточний результат «Соціального моніторингу» – 49,7% : 46,7% на користь Ющенка, «Соцісу» (зважений на особливий «коефіцієнт Чурилова?») – 48.3% на 46.8% на користь Януковича. Причому, що характерно, оголосив ці дані Чурилов на брифінгу у штабі Януковича.

Як же відреагувала соціологічна громадськість, а надто САУ на оці «викрутаси» керівників провідних соціологічних служб, що їх спостерігала уся країна? А ніяк. Ні після скандальної прес-конференції після першого туру виборів, коли одні члени САУ – Чурилов і Балакірева – публічно звинуватили своїх колег у роботі на замовлений результат, а ті їх – у фальсифікації результатів; ні після другого туру виборів, коли керівник екзит-полу, підтриманого САУ, заявив, що він провалився; ні після різноманітних публікацій у ЗМІ – ані жодної реакції.

Це викликало подив не лише серед соціологів, а й серед журналістів, активістів громадських організацій, політиків, усіх, хто стежив за розгортанням подій. Аби змусити правління САУ діяти, 18 соціологів – членів САУ звернулися до нього з відкритим листом з вимогою розібратися у ситуації і дати їй належну оцінку відповідно до Статуту. Відтак 8 лютого правління зібралось на засідання, але «гора народила мишу»: єдине, на що спромоглося правління САУ, так це на рішення щодо деяких неприйнятних формулювань, на кшталт «альтернативний екзит-пол», які фігурували під час підтримки екзит-полу Українського інституту соціальних досліджень. Жодної реакції щодо маніпуляцій з даними екзит-полів громадськість так і не дочекалася. На знак протесту вийшов з правління САУ президент Київського міжнародного інституту соціології Валерій Хмелько. Подав у відставку президент САУ Микола Шульга. Ще раніше, одразу після першого туру виборів, подала у відставку голова комісії з професійної етики Наталя Паніна.

Спроба розібратися в усіх цих екзит-польних історіях була зроблена на круглому столі «Соціологічне знання та влада», що його провів Центр «Соціальна перспектива» за підтримки Фонду «Відродження». На круглому столі розглядався увесь комплекс складних і суперечливих взаємовідносин соціологічних досліджень і політичної практики. Політико-прикладним аспектам взаємодії соціології та влади було присвячено спеціальну секцію. Показово, що саме там обговорювалися і колізії, пов'язані з проведенням екзит-полів під час президентських виборів⁹.

⁹ Матеріали круглого столу було надруковано у книжці: Соціологічне знання та влада. – К.: Інститут соціології НАН України, 2005.

Реакція на події у соціологічній спільності виявилася різною. Причому, на жаль, часто зумовленою неприйняттям новообраного президента і нової влади. На конференції чітко проглядала тенденція¹⁰ прикрити ганебний і небувалий в історії української соціології факт підміни результатів розмірковуваннями про різницю методології, організаційні вади проведення екзит-полів тощо.

Загадковими були й пояснення, що їх дав Микола Чурилов стосовно «коефіцієнту міграції». Спочатку він наполягав на тому, що невідомий у світовій соціології «коефіцієнт міграції» був застосований правомірно, чим викликав великий подив навіть у не обізнаних з нашими подіями соціологів з Москви. Але врешті-решт зізнався, що згідно з його підрахунками, в першому турі переміг Янукович, у другому – Ющенко¹¹. Але ж оприлюднені результати «Соцісу» були діаметрально протилежними!

Втім, питання, які хвилювали і соціологічну спільноту, і громадськість загалом, так і залишилися відкритими. Чи мала місце підміна результатів? Чи правомірним було зважування на «коефіцієнт міграції»? Чому так різко розійшлися результати «Соцісу» і «Соціального моніторингу» у їхньому спільному, проведеному за єдиною методикою, екзит-полі другого туру «Вибір народу»? Чи справді не відбувся екзит-пол другого туру Українського інституту соціальних досліджень через напевно 50%-й рівень відмов? Усі ці запитання зависли й досі залишаються без відповідей.

Що далі? Від часу тих скандальних подій минуло більше року. Соціологічна асоціація України й досі не функціонує, практично її немає. Свого часу у кількох регіональних відділеннях САУ пройшли збори, які ухвалили рішення про необхідність скликання позачергового з'їзду САУ. Проте ніхто з членів правління, що залишилися, цим не займається. Ситуація зависла у своїй невизначеності. На сайтах «Соцісу» та «Соціального моніторингу» годі й шукати якихось слідів колишніх проведених екзит-полів – це схоже на знищення слідів злочину.

Отже, слід констатувати дуже прикрий для української соціології факт: у складній ситуації, коли влада пішла ва-банк і не гребувала жодними засобами для збереження своєї влади, деякі соціологи й виявилися одним із цих засобів (найвірогідніше, зовсім не безкорисливо). Соціологічна асоціація виявила повну безпринципність і безпорадність, нездатність обстоювати професійну гідність соціологічної спільноти перед суспільством і владою.

¹⁰ Панина Н. Экзит-полл в Украине 2004 года: социология или политика? – Там само, с. 146-168.

¹¹ Там само, с.219.

Триває нова виборча кампанія. До неї соціологи підійшли у найгіршому за увесь час існування української соціології стані. Якщо раніше аксіомою було те, що довіряти можна результатам досліджень тих фірм, які давно працюють на ринку і тому дбають про свою репутацію, які є членами Соціологічної асоціації України, то тепер ці аргументи вже не є справедливими. І Статут Соціологічної асоціації, виявляється, – не чинний документ. Керівники «Соціального моніторингу» та «Соцісу» – Микола Чурилов та Ольга Балакірева, – які досить довго не з'являлися на люди, тепер знову, наче нічого й не сталося, проводять прес-конференції, і ніхто з журналістів вже не ставить їм дошкульних запитань.

У засобах масової інформації постійно з'являються дані опитувань якихось нікому не відомих фірм, які що ближче до виборів, починають розмножуватися у геометричній прогресії. Розуміючи свободу слова як право оприлюднювати будь-що, ЗМІ публікують і пускають в ефір будь-яку інформацію, не з'ясовуючи її достовірність, а часто-густо просто будучи матеріально зацікавленими від клієнтів. Місце залежності ЗМІ від влади посіла залежність від грошових мішків.

Отже, які уроки слід винести громадськості з складної, драматичної екзит-польної історії-2004?

1. Президентські вибори-2004, що відбувалися в екстремальних умовах, як лакмусовий папір, виявили, хто є хто в українському суспільстві і в українській соціології. Так само, як країну врятували чесні мужні люди, що вийшли на Майдан і сказали «Ні!» фальсифікаціям, так і репутацію соціології врятували чесні соціологи з Київського міжнародного інституту соціології, Центру імені Разумкова, Фонду «Демократичні ініціативи». Водночас уся післявиборна ситуація засвідчила, як далеко ще Україні до цивілізованої європейської країни – з ринковою економікою та розвинутим громадянським суспільством. Бо у розвинутому демократичному суспільстві соціологічні центри, спіймані на брехні, були б змушені піти з соціологічного ринку, а соціологічна спільнота дала б належну оцінку їхнім діям. Безкарними залишилися не лише соціологи: за фальсифікацію виборів прийняли кримінальну відповідальність переважно дрібні виконавці, а організатори фальсифікацій вийшли сухими з води, окрім того, багато хто з цих, по суті, карних злочинців балотується у списках найбільш рейтингових партій і стане нашим майбутнім законодавцем.

2. Професійне об'єднання соціологів – Соціологічна асоціація України – виявила свою повну безпорадність і не стала арбітром соціологічних досліджень, що проводяться під час виборів. Тому сьогодні під час виборчої кампанії інформаційний простір України виявився беззахисним від псевдоопитувань і псевдофірм. У цій ситуації на журналістів покладається відповідальність подавати громадянам об'єктивну інфор-

мацію щодо виборчих перегонів. Зрештою, це є першою професійною вимогою до ЗМІ. Журналісти зобов'язані бути впевненими у надійності джерел інформації, яку вони надають читачам, глядачам та слухачам. На кого ж вони мають орієнтуватися у розмаїтті суперечливих рейтингів? На ті фірми, які вже давно працюють на соціологічному ринку і для яких ці вибори – не перші, і на ті, які не були скомпрометовані махінаціями з рейтингами. Якщо в інформаційному просторі з'являється нова невідома фірма зі своїми рейтингами, журналістам слід дізнатися, чи не фіктивна вона, наскільки професійно працює і хто саме з соціологів її представляє.

3. Екзит-поли в Україні довели свою роль у забезпеченні чесних виборів. З іншого боку, їх місія була значною мірою скомпрометована поведінкою деяких соціологів під час останніх президентських виборів. Можна очікувати, що й на цих парламентських виборах буде використовуватися технологія «множинності» екзит-полів, аби знівелювати ефект справді наукових і об'єктивних екзит-полів. Тому представникам ЗМІ, політичних сил і громадськості слід брати до уваги лише ті екзит-поли, які відповідають критеріям науковості, професійності та чесності, а саме:

- 1) проводяться професіоналами на основі надійної наукової методики;
- 2) максимально відкриті як у методиці і методах, так і стосовно джерел фінансування;
- 3) контролюються визнаними експертами, найкраще – закордонними спеціалістами.

Ті ж екзит-поли, які не відповідають цим критеріям, не можуть вважатися надійними і мають просто ігноруватися засобами масової інформації.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ірина Бекешкіна, науковий керівник Фонду «Демократичні ініціативи», кандидат філософських наук

Віталій Довгич, журналіст

Ілько Кучерів, директор Фонду «Демократичні ініціативи»

Анатолій Марциновський, журналіст

Михайло Міщенко, заступник директора соціологічної служби Центру соціальних і політичних досліджень імені Олександр Разумкова, кандидат соціологічних наук

Володимир Паніотто, генеральний директор Київського міжнародного інституту соціології, доктор філософських наук

Наталя Харченко, виконавчий директор Київського міжнародного інституту соціології

Валерій Хмелько, президент Київського міжнародного інституту соціології, доктор філософських наук

Фонд «Демократичні ініціативи» – неприбуткова, недержавна аналітична організація, заснована 1992 року. Фонд ставить за мету сприяти розбудові України як демократичної правової держави з відкритим громадянським суспільним ладом та ринковою економікою, а також інтеграції України в європейські та євроатлантичні структури.

Фонд організовує роботу висококваліфікованих експертів для вивчення актуальних проблем громадського та політичного життя країни; сприяє налагодженню контактів між організаціями демократичного спрямування та проведенню ними спільних заходів; розповсюджує інформаційні матеріали серед політичних організацій, владних структур, представницьких органів; інформує громадськість через засоби масової інформації.

Редакція

Редактор	Ілько Кучерів
Науковий редактор	Ірина Бекешкіна
Відповідальний за випуск	Олександр Дишлевий
Менеджер	Світлана Барбелюк
Літературне редагування	Віра Гломозда
	Віталій Довгич
	Ірина Філіпчук
Секретар	Людмила Казаневська
Комп'ютерне макетування	Ірина Дзюба
Дизайн обкладинки	Юрій Савінов

Контактна інформація:

А/с В-271, м. Київ 01001, Україна; тел./факс: (380 44) 486-8597;

е-пошта: dif@dif.org.ua; сторінка в Інтернеті: <http://www.dif.org.ua>

**При передруку або частковому використанні матеріалів посилання
на Фонд «Демократичні ініціативи» обов'язкове.**

© «Демократичні ініціативи», 2005

Друк ПП Дяченко В. І.
вул. І. Кудрі, 43, м. Київ, 01133